

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Аманкелді Шамғонов

**Исатай мен Махамбет батырлар бастаған көтеріліс
және оны мектептерде оқыту
(қазақ және орыс тілдерінде)**

Атырау, 2010

Пікір жазғандар:

Сейталиев Қ.Б. - педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Табылдиев Х.Б. - тарих ғылымдарының докторы, профессор

Аманкелді Шамғонов

Исатай мен Махамбет батырлар бастаған көтеріліс және оны мектептерде оқыту: көмекші оқу-әдістемелік құрал. – Атырау: Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, 2008 -105 бет

Әдістемелік оқу құралында 1836-1838 жылдарда Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған көтеріліс және осы көтеріліс тарихын негізгі және орта мектептерде, лицейлер мен гимназияларда оқытудағы әдістемелік мәселелер сөз болады. Қамтылған оқиғалар негізінен Қазақстанның батыс аймағында болғандықтан, бұл еңбектің оқушылар мен мұғалімдерден басқа қалың жұртшылық үшін де қызғылықты болары сөзсіз.

Баспаға Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің оқу-әдістемелік Кеңесі ұсынған (хаттама №4, 14 наурыз 2007ж.)

Кіріспе

XIX ғасыр Қазақстан тарихында Ресей империясының отаршылдық озбырлығы мен жергілікті феодалдардың үстемдігіне қарсы халық көтерілістерінің жиілігімен ерекшеленеді. Сол халықтық қозғалыстардың бірі - 1836-1838 - жылдарда Бөкей ордасы мен Кіші жүзді қамтыған Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған азаттық көтеріліс.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бергі жылдарда осы көтеріліс тарихына байланысты көптеген ғылыми – зерттеу еңбектері жарық көрді. Сол жарияланымдарды зерделей келе, Исатай мен Махамбет батырлар бастаған көтеріліс тарихына байланысты әлі де анықтай түсетін мәселелердің бар екендігін байқаймыз. Солардың бірі – көтерілістің кезеңдері төңірегіндегі мәселе. Академиялық “Қазақстан тарихының” III- томында көтеріліс 3 кезеңге бөлініп көрсетілген. Тарих ғылымдарының докторы, профессор Ж.Қасымбаевтың негізгі және орта мектептердің, лицейлер мнe гимназиялардың 8-сыныбына арналған “Қазақстан тарихы” оқулығындағы “1836-1838 - жылдардағы Бөкей ордасындағы шаруалар көтерілісі” атты тақырыпта да көтеріліс 3 кезеңге бөлінген. I-кезең: 1833-1836 - жылдар көтерілістің басты алғышарттарының қалыптасуы; II-кезең: – 1837 - жылдың басынан осы жылдың аяғына дейін көтерілістің етек алған кезеңі, патша жазалаушы әскерімен, хан итаршыларымен қақтығыстар; III- кезең: 1837 - жылдың желтоқсан айынан 1838– жылғы шілде айына дейін - көтерілісшілер күшінің әлсіреп, жеңілу кезеңі.

Бұл жерде оқушылар үшін де, тіпті тарихшы мұғалімдер үшін де түсініксіздік тудырып тұрған нәрсе - көтерілістің I- кезеңінің 1833 – жылдан басталуы, яғни оның тақырыпта көрсетілген жылдардан тыс тұрғаны.

Егер, көтерілістің кезеңдері сол оқиға болған жылдардың ішінде (бұл жерде 1836-1838 жылдар аралығында - автор) болуы

керек болса, онда I- кезеңнің 1833-жылдан басталуы оқушылар үшін түсініксіз болып шығады. Мұның өзі олардың осы тақырыпты терең меңгеруіне тіпті де көмектеспейді.

Көтерілісті кезеңдерге бөлуге байланысты оқушылар үшін тағы бір түсініксіздікті айтпай кетуге болмайды. Ол оқулықтағы тақырып пен көтерілістің III кезеңін көрсетудегі сәйкессіздік. Егер тақырыптың өзімен салыстырсақ, көтерілістің III кезеңі де Бөкей ордасында болған екен деген түсініктің қалыптасуы мүмкін екендігін жоққа шығаруға болмайды. Ал, тақырыптың мазмұнымен танысқанда, III кезеңде көтерілістің негізінен Кіші жүздің батыс бөлігінде болғандығын аңғару қиын емес. Бұдан шығатын қорытынды: егер көтерілістің III кезеңінде барлық оқиғалар Жайықтың шығыс бетінде болған болса, онда тақырыптағы “Бөкей ордасы” деген сөз тіркесі өз орнын тауып тұрған жоқ. Оған қоса оқулықта көрсетілгендей, III кезеңді көтерілісшілер күшінің әлсіреу кезеңі деу де шындыққа сәйкес келмейді. 1838-жылдың алғашқы 6 айында Исатай, Махамбет батырлардың қазіргі Ақтөбе, Атырау, Маңғыстау, Батыс Қазақстан облыстарын қамтыған аумақта патша өкіметінің отаршылдық саясаты мен солардың сойылын соғушы жергілікті феодалдардың езгісіне қарсы 3 мыңнан астам адамды азаттық көтеріліске жұмылдырғанын қайда қоямыз? Бұл жерде жоғарыда аталған “Қазақстан тарихының” III томында атап көрсетілгендей, көтерілістің III кезеңі жана шайқастарға әзірлік барысында көтерілісшілердің күштерін қайта топтастыру кезеңі деп көрсетілгенінің шындыққа әлдеқайда жақын екендігін айтқанмыз дұрыс.

Көтерілісті кезеңдерге бөлуге байланысты жоғарыда көрсетілген үйлесімсіздіктерді ескере келе біз 1836-1838 жылдардағы Исатай мен Махамбет батырлар бастаған көтеріліс 2 кезеңнен тұрады деген пікір ұсынамыз. Оның I кезеңі—1836-жылғы наурыз бен 1837-жылғы қараша айларының аралығы. Бұл кезеңде көтеріліс Бөкей ордасында басталып, дамып, аяқталады. Көтерілістің II кезеңі 1838—жылдың алғашқы 6 айын (дәлірек

айтқанда, 1838-жылдың 12-шілдесіндегі Ақбұлақ шайқасына дейін) қамтиды. Бұл кезеңде көтеріліс Кіші жүздің Батыс бөлігінде өрістеп, аяқталады.

Осы айтылғандардан шығатын қорытынды:

1) И.Тайманұлы мен М.Өтемісұлы бастаған көтерілісті мектеп оқулығында көрсетілгендей 3 кезеңге емес, 2 кезеңге бөліп оқыту дұрыс болады.

2) Оқулықтағы “1836-1838- жылдардағы Бөкей ордасындағы шаруалар көтерілісі” - деп аталатын тақырыптағы көтеріліс болған аймақты негізсіз тарылтып тұрған «Бөкей ордасындағы» деген сөз тіркесін алып тастау қажет. Ол тақырыпты “1836-1838-жылдардағы И.Тайманұлы мен М.Өтемісұлы бастаған халық-азаттық көтеріліс” деп атаған шындыққа сай келеді.

И.Тайманұлы мен М.Өтемісұлы бастаған халық-азаттық көтеріліс тарихы Қазақстан тарихы пәні бойынша негізгі және орта мектептерде, гимназиялар мен лицейлерде жүреді. Алайда, осы көтерілісті оқыту туралы әдістемелік еңбектер жоқтың қасы. Сондықтан, қазақ және орыс тілінде жазылған бұл әдістемелік құрал, сол олқылықтардың орнын толтыру жолында жасалған қадам деп есептегеніміз жөн.

Егер, осыған дейін біз дайындаған және ҚР Білім және ғылым министірлігінің шешімімен республика мектептеріне көрнекті құрал ретінде таратылған “Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған халық-азаттық көтеріліс (1836-1838-жылдар)” атты сызба картаның да және назарларыңызға ұсынылып отырған осы әдістемелік құралдың да мектептерде осы тақырыпты өту барысында мұғалімдер үшін де, оқушылар үшін де пайдалы әсері болатын болса, онда біз де алдымызға қойған мақсатымыз орындалды деп есептер едік.

I Бөлім.

1836-1838-жылдардағы Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған көтерілістің қысқаша тарихы

1836-1838-жылдарда халық батырлары Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған Қазақстанның батыс өңірін дүр сілкіндірген шаруалар көтерілісі болып өтті. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бергі жылдарда осы көтерілістің басшылары И.Тайманұлы мен М.Өтемісұлының 200 жылдық мерейтойлары, Бөкей ордасының 200 жылдығы кең көлемде аталып өтті. Сол мерейтойларға байланысты бұрын белгісіз болып келген көптеген тарихи деректер, көп томдық зерттеулер, энциклопедиялар баспадан шықты. Осы тақырыпқа байланысты 1917-жылға дейін жазылған немесе Кеңес өкіметі кезінде саяси қуғын-сүргінге ұшыраған ғалымдардың еңбектері қайтадан басылды.

Мінеки, сол ғылыми еңбектерді саралай келе - 1836-1838-жылдарда Исатай мен Махамбет батырлар бастаған көтерілістің 2 кезеңнен тұратындығы туралы пікір туып отыр. Оның 1 кезеңі 1836-1837-жылдары болған, бұл кезде көтеріліс Бөкей хандығында өрістеп, аяқталған.

Ал, көтерілістің II кезеңіне келер болсақ, ол 1838-жылдың алғашқы 6 айын қамтиды. Бұл кезде көтеріліс негізінен, Кіші жүздің батыс бөлігінде дамып, аяқталған.

Енді көтерілістің әрбір кезеңін жеке-жеке қарастырайық:

Бөкей (Ішкі) ордасының құрылуы:

XIX ғасырдың басында Жайық пен Еділ өзендері аралығында Ішкі орда немесе Бөкей ордасы құрылды. Бұл шағын мемлекеттің құрылуының 2 басты себебі болды. Бірінші, XVIII ғасырдың соңында Кіші жүздегі әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайдың шиеленісуі, екінші, патша өкіметінің Қазақстандағы отарлық саясаты.

14 жылға созылған Сырым Датұлы басқарған қазақ шаруаларының көтерілісінен кейін Кіші жүзде феодалдық езгі күшейе түсті. Мұнда хан тағына таласушы сұлтандар (Қаратай, Жантөре және басқалар) саны ұлғайды. Олар бір-бірінің ауылдарына шабуыл жасап, кісілерін өлтіріп, малдарын айдап әкетті, дүние-мүліктерін тонады. Феодалдардың қауымдық жерлерді басып алуы

салдарынан шаруалар жайылымдардан айрылды. Осының бәрі қазақтардың тыныштығы мен үйреншікті шаруашылық ырғағының бұзылуына әкеліп соқты. Қазақ шаруалары неғұрлым қауіпсіз жерлерге кетудің шарасын қарастырды.

Осындай жағдайда Кіші жүз қазақтары Жайық пен Еділ өзендері аралығындағы жайылымға көз тікті.

С.Датұлы бастаған көтерілісшілер қойған талаптардың бірі - қазақтардың Жайық өзенінің батыс жағындағы – 1771-жылы қалмақтар тастап кеткен бос жерлерді пайдалану болатын. Бұл жерлерге қазақтардың көшіп келгені Ресейге де тиімді еді. Біріншіден, жақыннан арзанға мал өнімдерін сатып алып, өзінің сапасы төмен өнеркәсіп, қолөнер тауарларын қымбатқа сатуға мүмкіндік туатын еді, екіншіден, Жайық пен Еділ аралығындағы сауда жолдары қауіпсіздендірілетін.

Осындай жағдайда Кіші жүздегі хан кеңесінің төрағасы Бөкей Нұралыұлы Астрахань басшылығымен байланысып, патшаға өз қарауындағы қазақтармен Еділ-Жайық аралығына қоныстанып, мал ұстап, қоныс салуға рұқсат сұрап, өтініш жазды.

Патша өкіметі өзінің отарлық саясатын ойдағыдай жүзеге асыру үшін Кіші жүз қазақтарының «Ішкі жаққа» өтуіне рұқсат беру қажет деп тапты.

Император І Павел бұл өтінішті қабылдап, 1801-жылғы 11-наурызда сұлтан Бөкей Нұралиевті қарамағындағы қазақтарымен Қара, Сары өзендерден Каспий жағалауына дейінгі жерлерді жайлап, қоныс салуына рұқсат етемін деген жарлыққа қол қойды.

Кіші жүзден бөлек хандықтың құрылуы патша өкіметі үшін өте тиімді болды, себебі, Кіші жүз одан әрі бөлшектенді және патша өкіметінің Қазақстанды отарлаудағы ықпалы күшейе түсті.

Бөкей Ордасы шығыста Жайық шекара әскери шебімен, солтүстікте Жаңа өзен шебімен, батыста Астрахань казак әскерлері шебімен, оңтүстікте граф Безбородко мен князь Юсуповтың Каспий теңізінің солтүстік жағалауындағы жерлерімен шектелді.

Сол 1801-жылы күзде Бөкей сұлтанның бастауымен негізінен Байұлы тайпасының көшпелі қауымы Еділ мен Жайық өзендерінің аралығына қоныс аударды.

1812-жылы патша үкіметі Бөкей сұлтанға хан лауазымын бергеннен кейін, Ішкі Орда бұдан былай Бөкей Ордасы немесе Бөкей хандығы деп атала бастады.

Бөкей ордасында аз уақыт ішінде Кіші жүзден көшіп келушілер мен мал саны тез көбейді. Мысалы, 1814-жылы мұндағы 8500 шаңырақта 2 млн. 927 мың 237 бас мал болса, 1820-жылғы дерек бойынша Ішкі ордадағы 10234 шаңырақта 4,5 млн. бас мал болған.

Осылайша, XIX ғасырдың басында Еділ мен Жайық өзендерінің аралығында Ресей империясының қолдауымен және соған бағынышты хан Бөкей басқарған қазақ мемлекеті дүниеге келді.

1815-жылы Бөкейхан өлгеннен кейін ішкі Орданы уақытша Бөкейханның інісі Шығай басқарды. Ал, 1823-жылдан Бөкей Ордасына Бөкейханның баласы Жәңгір (1801-1845) хандық билік жүргізді.

1836-1837-жылдарда Бөкей ордасында болған көтерілістің шығу себептері, сипаты, қозғаушы күштері мен мақсаты.

XIX ғасырдың II ширегінде Бөкей ордасында феодалдық және отарлық езгі күшейе түсті. Бұл, әсіресе, жер мәселесінде айқын көрінді. Нарын құмына қоныс аударған күннен бастап, әрбір ру өздеріне қолайлы деген қоныстарға орналасты. Барлық жер мәселесін рулық старшындар мен билер реттеп отырды.

XIX ғасырдың 30-жылдарынан бастап Жәңгір хан қоғамдық жерлерді біртіндеп жеке адамдардың иелігіне өткізе бастады. Жер әуелі ханға қызметі жаққан сұлтандар мен билерге, өз ағайындарына үлестірілсе, кейін бай қазақтарға ақшаға сатылды. Мысалы, Жәңгірханның өзі жақын туыстарымен Торғын өзені бойынан 400 мың десятина, Қарауылқожа Бабажанов Каспий теңізінің солтүстік жағалауындағы 700 мың десятина, ноғай руын басқарушы Шомбал Ниязов 1 млн. 800 мың десятина, сұлтандар Шыңғали және Мүшеғали Ормановтар Қамыс-Самар көлдері маңайынан 700 мың десятина, сұлтан Меңдігерей Бөкейханов - 400 мың десятина, Беріш руының басқарушысы Балқы Құдайбергенов 300 мың десятина жерге ие болды. Осылайша, 4 млн. 700 мың десятина жер хан, сұлтандар мен рубасылардың иелігіне өтіп, халықтың пайдалануына барлық жердің 1/3 бөлігі ғана қалды. Көп жерлерге ие болған алпауыттар жерді шаруаларға жалға беріп, пайда тапты.

Мұның өзі, халықтың хан-сұлтандарға деген наразылығын күшейтіп, 1836-жылғы Бөкей ордасындағы көтерілістің шығуының басты себептерінің бірі болды.

Жәңгір хан өзін жақтаушыларға әкімшілік орындарды бөліп беру кезінде үлкендерден гөрі жасырақ сұлтандар мен старшындарды көбірек ұнатты. Ал, халық болса, өкімет басынан көбірек тәжірибе жинақтап ысылған, көпті көрген көнелер мен ескі салт-дәстүрді жақсы білетін адамдарды көруге дағдыланып кеткен-ді.

Ордадағы басшы қызметтерге жастарды тағайындау және олардың халықпен тәкаппар сөйлесуі, ел ішінде ханға деген өкпеназы мен наразылықтың тууына себеп болды. Губернатор Эссен сол кездің өзінде-ақ бұған Жәңгір ханның назарын аударып, халықтық дәстүрге абай болуға кеңес берген болатын.

Негізінен 2 түрлі хан ордасына жиналатын алым-салық та халыққа үлкен ауыртпалық әкелді. Алым-салықтың бірінші түрі - мемлекеттік салық-зекет, ал екіншісі, хан ордасын асырауға арналған соғым болды. Зекеттің мөлшері төмендегідей болып тағайындалды: 5 түйеден - 1 қой, 10 түйеден - 2 қой, 30 сиырдан - 1 өгіз, 60 сиырдан - 2, 40 қойдан - 1 қой, 120 қойдан - 2 қой. Зекеттен бір жылда хан ордасына 82 мың сомдай ақша мөлшерінде немесе 4 мың жылқы жиналатын. Соғым ханға әр үйден жиналды. Соғым арқылы ханға жылына 10 мың сом ақша түсетін. Тек 1836-жылы Жәңгір хан елден 18000 қой, 800 өгіз, 1000 жылқы, 700 түйе жинап алған.

Жәңгір ханның Петербургке баратын сапарларының бар шығыны да елден жиналды. Одан басқа елден киіз, жүн, былғары және басқалар жиналған. Мысалы, 1836-жылы хан 500 киіз жинатқан.

Көп мөлшерде жиналған әртүрлі салықтар халықтың әлеуметтік жағдайына әсер етіп, олардың феодалдарға деген наразылығын күшейтті.

Көтерілісшілердің ханға наразылығының бірі - Жәңгірдің 1833-жылы Қарауылқожа Бабажановты, бұрын старшын Исатай Тайманұлының қарауында болған Каспий теңізінің солтүстік жағалауындағы жерлерге басқарушы етіп тағайындауы болды. Қарауылқожа Бабажанов қарапайым халықты езуші ретінде, ірі өсімқор-саудагер ретінде, хан саясатын қолдап, оны жанын сала орындаушы ретінде белгілі еді. Оған қоса халықта ежелден келе

жатқан көзқарас бойынша Қ.Бабажановтың қожа тұқымынан шығуы себепті, оның қазақ руларын басқаруға хақысы жоқ еді.

Сонымен бірге, Бөкей ордасының қазақтары патша өкіметінің отаршылдық озбырлығынан үлкен зардап шекті. ХІХ-ғасырдың 20-жылдарынан бастап Каспий теңізінің Солтүстік жағалауын иемденген князь Юсупов, граф Безбородко сияқты помещиктер қар қалың жауып, қыс қатты болған жылдары қазақтардың малдарын қалың қамыс арасын ықтындап, паналауға жібермеді. Жіберген жағдайда сол үшін мал беріп, ақша төлеуі қажет болды. Мысалы, 1820-жылы теңіз жағалауындағы қамысты, сайлы, ықтасынды жерлерге қыстауға жібергені үшін қазақтар мал төлеген. Мұнымен бірге шаруалар қамыс шауып, мұз ойған. 1824-жылы теңіз жағалауын қыстаған шаруалар Юсуповтерге 7000 сом ақша төлеген. Оның үстіне 100 мың буда қамыс шауып беруге міндеттенген.

Жайық әскери кеңсесі Үлкен және Кіші Өзендер мен Қамыс-Самар көлдері маңайындағы мал жайылымы үшін қолайлы жерлерді қазақтардан өздеріне еріксіз алып қойған.

Бұл жағдайлардың қай-қайсысы да қазақ шаруаларының үлкен наразылығын туғызды. Бөкей ордасындағы 1836-1837-жылдардағы көтерілістің отаршылдық жүйеге қарсы бағытталуының себебі де осында еді.

Мінеки, 1836-жылы Бөкей Ордасы қазақтарының қолдарына қару алып көтеріліске шығуының басты себептері осындай болды.

Көтеріліс сипаты жағынан феодалдық және отарлық езгіге қарсы бағытталған халық-азаттық көтеріліс болды.

Көтерілістің қозғаушы күштері 2 жақты қаналған қазақ шаруалары еді.

Сонымен бірге, көтеріліске Жәңгір ханның елді басқару саясатына наразы старшындар мен билер де қатынасты.

Көтерілістің мақсаты Жәңгір ханның халыққа жасап отырған озбырлығына шек қою, шаруалардың жағдайын жақсарту, Қарауылқожа, Балқы Құдайбергенов сияқты зұлым билерді биліктен тайдыру, жер мәселесінде белгілі бір келісімге келу болатын.

Көтерілістің басталуы мен жүрісі. Тастөбе шайқасы.

Көтерілістің басы 1836-жылғы 24-наурызда Қарауылқожа Бабажановтың 800 адамды бастап, Манаш елді мекені (қазіргі Атырау облысы Исатай ауданы аумағында - Ш.А.) маңындағы Исатай

Тайманұлының ауылын қоршауы болып табылады. Алайда, Қарауылқожа тобы 200 сарбазбен өзіне қарсы шыққан Исатайлармен соғысуға бата алмай, кейін қайтуға мәжбүр болады. Бұрын ешкімнен тауы шағылмаған, қарамағындағы елге дегенін істеп әдеттенген Қарауылқожаның көтерілісшілерге ештеңе істей алмауы бүкіл Бөкей хандығына тарайды. Үстем тапқа ызасы кернеген шаруалар әр жерден жекелеп, тобымен, жаяу-аттылы Исатай мен Махамбет батырлардың қоластына жинала бастайды.

Көтерілісшілер өз алдына бөлек ел болып, топтанып, көшіп, шоғырланып жүреді. Көшу, қону, шаруашылық мәселелерін өздері кеңесіп отырып шешеді. Көтеріліс басында Исатай Тайманұлы, Махамбет Өтемісұлы, Уса Төлегенұлы, Иманбай Қалдыбайұлы және т.б. старшиналар болады. Езілген шаруалар аз да болса басқару тәжірибесі бар, мемлекетті, өлкені басқару тәртібінен хабардар, сол кезде оң мен солын айыра алатын билерді көтеріліс басшылығына сайлайды. Олардың ішінде Исатай Тайманұлы тәжірибелі, 20 жылдай ел басқарған, 3 рет ұсталып, 2 рет қамауда жатып, бірталай қиындық көрген. Ол сөзге шебер, сөйлескен кісісімен тіл табыса алатын, әрі алғыр, батыл адам болған. Оның кедей, сүйенері жоқ шаруа үшін билермен, ханмен айтысқандары, олардың озбырлығын, әділетсіздігін әшкерелеп, сөйлегені ел аузында сақталған. Хан мен Қарауылқожадан қорлық көріп, жапа шеккен адамдардың қашып келіп, Исатайға паналауы да содан еді. Бұлар топтала, көбейе келіп, көтерілісшілердің алғашқы тобын құрады.

Исатай Тайманұлына жалынды шешен, дарынды суырып салма ақын Махамбет Өтемісұлы келіп қосылды. Ол сол уақытта халық арасында шешендігімен, өр мінезділігімен бірге, қарапайым халықтың мүдделерін қорғауымен де мәлім еді. «Махамбет – ел жұртты дабылдатып, көтеріліс рухын көтерген батыр-жырау, көтеріліс жыршысы» (М.Қозыбаев) болды.

Исатай Тайманұлы 1836-жылы маусым айының аяғында 17 жолдасымен, ішінде Тоғай Бегәліұлы, Уса, Есет Төлегенұлдары, Қамбар, Тінәлі Тайсойғанұлдары, хатшы ретінде үлкен ұлы Жақияны ертіп, Тасобадан шығып, ханға билерден «көрген жәбірімізді шағым етеміз», - деп Қандығашқа қарай жүреді. Бұл хабар елге тез жайылады. Исатайларға «ханға мұңымызды біз де айтамыз» деген шаруалар жолда қосыла береді. Толыбай деген жерге келгенде

Исатай мен Махамбет тобы 100 адамнан асады. Бұдан хабардар Жәңгір хан өзінің билері мен сенімді адамдарын өзі тұрған Қандыағашқа шұғыл шақыртып, ақылдасып, әр түрлі шаралар белгілейді. Көтерілісшілерге елшілер жіберіп, олардың арызын алады, өздерін кейін қайтарады.

Исатай мен Махамбет 1836-жылдың жазында өз төңірегіне патша өкіметіне және үстем тапқа наразы шаруаларды топтастыра береді. Байлар мен билерден зорлық көрген шаруалар бір-бірлеп, тіпті тобымен кейде ауыл болып, көтерілісшілерге қосыла бастайды. Қарауылқожа мен Балқы, Төлеген Тыныштықов пен Шомбалдың, Айғана мен Қарабөкен сияқты озбыр билер және байлардың қарауындағы шаруаларға қоса бүкіл Самар даласындағы ауылдардан, Жайық бойынан көптеген адамдар келеді. Мысалы, би Айғананың қарауынан 39 адам, би Төлеген Тыныштықовтан 30 адам, Ағым Айболатов деген би старшинадан 24 адам, Қарабөкен бидің қарауынан 14 адам, старшина әрі ірі бай болған Жұмағазы Баяровтан 15 адам қашып, көтерілісшілерге барып қосылады. Нарын құмынан Исатайға 10 ауыл, Төлеген Серекенов 30 үйлі ауылымен келіп қосылады.

Осы кезде көтерілістің басынан аяғына дейін жүрген, Орынбор губернаторы жіберген тергеуге қатысқан Медет Шөкин деген сұлтан ханға жазған рапортында “көтерілген шаруалар ешкімге бағынбайды, өз алдына бір республика” деп жазады.

1836-жылдың қараша, желтоқсан айларында көтерілісшілердің жалпы саны 700-800 адамға жетеді. Олар Қарауылқожа мен Балқының т.б. би-старшина, қожа мен сұлтандарға шабуыл жасап, өз теңдігін алуға тырысты. Ең алдымен Қарауылқожаның сыбайластарына, оның баласы Көпболсынның өзіне шабуылдады. Жәңгір хан 1836-жылғы 25-желтоқсанда губернаторға хат жазып, Исатай мен Махамбеттің қимылын барынша сұрқия етіп суреттеп, Қарауылқожаның губернаторға жазған шағымына көңіл бөлу қажеттігін айтады.

1837-жыл - көтерілістің жана шарықтау кезеңі болып табылады. 1836- жылы көтеріліс негізінен Каспий теңізінің солтүстігінде басталып өрістесе, 1837-жылы көтеріліс бүкіл Бөкей ордасын қамтыды. Сондай-ақ, 1836-жылы көтерілісшілер қатарында 700-1000 қарулы адам болса, ал 1837-жылы олардың саны 3-5 есе артты. Енді

көтерілісшілер үлкен күшпен және ашық Қарауылқожа, Балқы, Шомбал сияқты билер мен ру басқарушы сұлтандарға қарсы шығып олардың аулына, ақырында ханның өзіне ұмтылды.

Бұл көтерілістің бір ерекшелігі - шаруалар бұған дейінгі рулық, аталастық, ағайындық түсінікті жайына қалдырып, өздерінің таптық мүддесін ұстайды. Көтерілісшілер құрамы Байұлы және Жетірудың, Әлімұлы тайпаларының 25 руының, Төлеңгіт пен Ноғай қазақтардың езілген шаруаларынан тұрады.

Көтерілісшілер 1837-жылғы 4-маусымда ертемен Теректіде тұрған Балқы Құдайбергеновтың ауылын шабады. Ұрыс ұзаққа созылады. Қаруы түгел, күні бұрын күтініп отырған Балқы адамдары бар күшін салып арпалысады. Түске жақын ғана Қабыланбай, Уса бастаған 62 көтерілісшілер Балқының адамдарын талқандап, үйін тартып алып, оның елден жинаған дүниелерін 20 түйеге арттырып, шаруаларға алып кетеді.

Көтерілісшілер бұл уақытта біз ханға бағынбаймыз, одан да бізді башқұрттар сияқты орыс әкімшілігі басқарсын деген пікірді ашық айтады. Исатай мен Махамбет талай рет Жәңгір ханға, Орал әскерінің атаманына, Орынбор, Астрахань губернаторларына өздерінің мүшкіл, езілген халін айтып, би мен сұлтандарға қарсы тиісті шара қолдануды талап етеді. 1837- жылдың 11-маусымында бір топ адам қалың ел атынан губернатор Перовскийге хат жазады. Онда «Жәңгір хан әділ билік жасамайды, елге қысым көрсетеді, сұлтандар мен билер бізді мүлде қанайды. Олар біздің малымыз бен нәрселерімізді тартып алып, қара халықты жәбірлеп, қорлап, сабап, тіпті жарақаттайды. Сұлтандар мен билер халыққа ойына келгенін істейді. Сұлтан өзінше, би өзінше билейді және хан олардың қиянаты туралы жазылған шағымды қабылдамайды», - дей келіп, губернатордан Жайық жағына көшіп келуге рұқсат сұрап, казак-орыс әскері ретінде Россияға қызмет жасауға әзірлігін білдіреді.

1836-жылдың соңында Бөкей ордасындағы шаруалар көтерілісінің жаңғырығы Ресей астанасы – Санкт-Петербургке де жетеді. Император І-Николай «бүлікшілерді» қатаң жазалауды талап етеді.

Патша әкімшілігінен ешбір көмек болмайтынына көзі жеткен көтерілісшілер өздерінің қанаушыларға қарсы күресін кеңейте, күшейте түседі. 1837-жылдың қыркүйек, қазан айларында көтеріліс

кеңінен етек алып, бүкіл хандыққа жайылады. Сондай-ақ өзінің сипаты, күші жағынан да дамып, әбден шарықтау шегіне жетеді.

1837-жылдың 16-қыркүйегінде Исатай мен Махамбет батырлар бастаған 200-ден астам сарбаздар халыққа әбден жеккөрінішті Қарауылқожа Бабажановтың ауылын шабады. Бұл соғыста 50 шақты қожа адамдарын қолға түсіріп, қожалар ауылының 550 жылқысын, 95 түйесін алып, кедейлерге үлестіреді. Ертеңінде тұтқындалған 50 адамның 30-ын босатып жібереді.

Исатайлар хандықтың барлық жерін түгел аралап, ондағы шаруалар бұқарасын көтеріліске шақырып, хан адамдарының дүниесін, малын алып, шаруаларға үлестіреді. Исатай Тәуке Нұралиев, Медет Шөкин т.б. сұлтандарды ұстау үшін 100 адамын, Тананың озбыр биі Жақанға 60 адамын жібереді. Бұл кезде шаруалар Исатайдың айтуынсыз-ақ өз беттерімен барып, қожалардан, билерден, сұлтандардан кегін алып жатты. Кек кернеген айқаста көптеген сұлтандар халықтың қаһарына төтеп бере алмады. Шөке, Тәуке, Жанбөбек, Тоғым, Медет, Ақжан т.б. сұлтандардың ауылын көтерілісшілер тас-талқанын шығарды.

Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған көтерілісшілер 15-қазанда Балқы бидің қонысы Теректіге шабуыл жасап, оның ауылын талқандап, енді хан ордасына карай бет алды. Бұл кезде Бөкей хандығы түгелдей дерлік Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған көтерілісшілердің қолына өтіп еді. Хан үкіметінің қолында тек хан ордасы қалған.

Хан әр жерден қашып келген өз адамдарынан әскер құрап, оған Шомбал бидің әкелген 100 ден астам адамын қосып, қорғануға тырысады. Орданы айналдыра ор қаздырады. Сонымен қатар Шыман Ормановтың айтуымен Исатайға елші жіберіп, «Халқымның қандай тілегі бар екен айтсын ойланайын, сол үшін 10 күн мерзім берсін» - деп «рұқсат» сұрайды. Бұған көптеген көтеріліс басшылары келіспей, олар Исатайға хан сөзіне сенбейік, бұл оның бізді талай рет алдауларының бірі ғой деген кеңестерін айтады. Исатай ақылды, сақ, байсалды, ұстамды адам болды. Жәңгір ханның патша өкіметінің зеңбірегіне сүйенетінін білетін батыр бір сәт халық талабын ханнан тек ақылмен, айбармен ғана орындауға болатынын түсінсе керек. Бірақ хан патша әскерін шақыртса, оған көтерілісшілердің қарсы қояр зеңбірегі, үйретілген әскері жоқ. Сондықтан, Исатай ханға 10 күн

мұрсат беріп, негізгі талаптарын орындатуға, соның ішінде елге патша әскерін шақыртпауды мақсат етеді.

Сөйтіп, көтерілген шаруалардың алқа жиыны нағыз шешуші кезеңде батыл қимыл жасауға бармай, өз сенімін, тағдырын көсемі Исатайдың билігіне сеніп тапсырады. Ал, Исатай көп толқудан, ойланудан кейін ханмен келіссөз жүргізуге бел байлайды.

Бұл кезде Орынбор губернаторы В.А.Перовский көтерілісшілерді қоршап алып, жою жоспарын жасайды. Ордаға Жәңгірханға көмекке Кулагин, Горск қамалдарынан, Зеленов форпостынан жақсы қаруланған тұрақты және қазақ бөлімдері мен жекелеген әскери бөлімшелер аттандырылады. Орынбордан көтерілісшілерге қарсы бүкіл операцияны үйлестіріп, басқару үшін подполковник Геке жіберіледі. Ол қазанның 24-де Оралға келіп, мұнда көтерілісшілерді талқандау жөнінде жоспар жасап, жорыққа дайындалып жатқан отрядтарды күтпестен 24 атты казакты ілестіріп алып хан ставкасына жүріп кетеді. 26-шы қазанда Глининск бекінісіне келіп, мұнда ол Исатай 2500-3000 адамымен хан ордасын қоршағанын және Исатайдың адам жіберіп ханмен келіссөз жүргізіп жатқанын, бірақ оның нәтижесінің әлі белгісіз екенін естіп, біледі. Қазанның 28 де Геке Глининскіден шығып, 30-шы қазанда хан ордасына жетеді.

«Бүкіл байтақ дала үрейлі толқын үстінде, - деп жазады подполковник Геке,- біреулер көздеген мақсатқа жетеміз деген ниетпен, енді біреулер кездейсоқ ажалдан қорыққандықтан, барлығы бір кісідей жұмыла Исатай жағына тартылған».

Бұл кезде Орал қазақ әскерінің Төменгі Жайық линиясының бастығы ротмистр Акутиннің өзі 600 солдатты дайындап, 150 жазалаушы әскер мен 29-қазанда Ішкі Өзен линиясына аттанады. Көтерілісті басатын қазақ әскерлерін басқару үшін генерал Покатилов 6 есаул, 12 урядник, 5 жүзбасы жібереді. Жәңгір ереуілшілер екпінінің қатты екенін ескеріп, Астрахань губернаторынан зеңбірек сұратады. Астраханнан подполковник Алиев бастаған 300 атты қазақ пен екі зеңбірекші отряд хан ордасына 10-шы қарашада келіп жетеді.

Сөйтіп, көтерілісшілерге қарсы бұл кезде жан-жақтан жазалаушы әскерлер келе бастайды. Гекенің нұсқауымен полковник Меркульев бастаған 400 казак Жайық линиясынан тура Жаманқұмға тартады да, бұларды естіп қаша көшкен Исатайдың, т.б.

көтерілісшілердің отбасын қолға түсіреді. Бұл хабар жетісімен Жасқұстағы көтерілісшілер арасы қожырай бастайды. Енді әйел, бала-шағаны қорғау қажет болады. Исатай 5-қарашаға қарай түнде Жасқұсты тастап, 300 кісімен Жаманқұмға кетеді.

7-қарашада Геке 450 адамымен хан ордасынан шығып, Теректі қонысына қарай жүреді, жолшыбай линиядан келген 234 адамнан құралған отрядты, одан кейінгі екі зеңбірекпен келген 40 солдатты қосып алады.

Сөйтіп, Геке 12-қарашада Теректі құмына жетіп, кешінде Меркульев отрядымен кездеседі. Нәтижесінде бұл отряд 400-ден астам хан жасақтары мен 700 солдаттан құралады. Енді жазалаушы отрядтардың негізгі күші бірігіп, олардың саны 2000-ға жетеді. Геке ертеңіне Жаманқұмға жетіп, сол арадан 25 шақырым жердегі Бекетайға, одан 15-қараша күні таңда Тастөбеге келеді. Осы Тастөбеде көтерілістің І-кезеңінің тағдырын шешкен шайқас болады. Ұрысты бірінші көтерілісшілер бастайды. Олар жазалаушылар әскеріне қарсы оқ ата бастайды. Геке зеңбіректен ядромен атуға бұйрық береді. І-ші ядро олардың ортасына түседі. Осыдан соң қаны қызып, арқасы ұстаған батыр зеңбіректі әскерге қарсы өзі бастап ашықтан-ашық ат қояды. Шабуылдың күтпеген жерден жасалғаны соншалық, оны күтпеген жазалаушы отрядтың бір шеті ойсырыла кейін шегінеді. Алғашқы кезде тыпыршып алға ұмтылғыштап шайқасуға асыққан солдаттардың пысы басылып, берекеті кетіп, сасқалақтап, сапы бұзылады. Мұны Гекенің өзі де Перовскийге жазған рапортында: «Атқа жақсы отыратын және найзаны шебер ұстайтын қазақтар солдаттардың қатарын қаусата берді. Солдаттардың ә дегенше пысы басылып қарқыны кайтып, сапы сейіле бастады. Біздің арамызда абдырау пайда болды», - деп мойындайды. Қатары бұзыла бастаған солдаттарын уақытында басқара білген Геке олардың сапын жөнге келтіріп қана қоймай, екі зеңбіректі өте жақынға әкелдіріп, көтерілісшілерді дәл көздеп картельпен атуға бұйрық берді. Қалың топтың ортасына екі-үш мәрте түскен зеңбірек оғы көп адамды қырып салады. Осыдан кейін-ақ көтерілісшілердің қатары бұзылып, сейіле бастайды. Сол уақытта солдаттар есін жиып, Гекенің бұйрығымен шабуылға шығады, ал көтерілісшілер шыдай алмай кейін серпіледі.

Солдаттар кері шегінген көтерілісшілерді 7 шақырымдай жерге дейін қуып, кейін қайтады. Бірақ Геке бұл шайқасты толық жеңіс деп есептемейді, себебі көтеріліс көсемдерінің бірде-бірі қолға түспеген еді.

Тастөбеде қолға түспеген Исатай Тайманұлының басына, оны тірідей ұстағанға 500 күміс ақша тігіледі. «Оны өлтірген адамға сол ақшаның жартысы беріледі» - деп жарияланады. Алайда, ешкім де Исатайды жазалаушылар қолына ұстап бермейді. Керісінше, халық оны және оның сарбаздарын қажетті азық-түлікпен, көлікпен қамтамасыз етіп отырды.

15-қарашада Тастөбедегі шайқаста көтерілісшілердің жеңілуінің, көтерілістің бұдан былайғы жүру барысына үлкен әсері болды. Исатай мен Махамбеттің көтерілісшілердің сейілген қатарын қайта біріктірмек болған әрекетінен ештеме шықпады. Соғыс тәсілінен хабары жоқ қазақтар жазалаушы отрядтармен күрес амалын білмеді, өзара бірігу қажеттігін жете түсіне алмады. Көтерілісшілер әр жаққа шашырап, бытырай берді. Исатайдың қасында ең сенімді жігіттер ғана қалды. Исатай мен Махамбет батырлар бастаған 1836-1838-жылдардағы феодалдық езгіге қарсы бағытталған халық көтерілісінің І-кезеңі осылайша жеңіліспен аяқталды.

Көтерілістің Кіші жүзде өрістеуі. Ақбұлақ шайқасы.

1837-жылғы 13-желтоқсан күні таңда Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған 35 еркек, 3 әйел (Исатайдың кіші әйелі Несібелі, балдызы Бағлан Әлішқызы және енесі) Жайық өзенінің мұзы арқылы қазіргі Махамбет (бұрынғы Жаманқала форпосты) және Сарытоғай селоларының аралығынан Кіші жүз бетке өтеді.

Сол күні таңертен Сарайшық бекінісіне жақын жердегі ауылдардың біріне қонып шыққан сұлтан Б.Айшуақов Исатай тобының Жайық өзенінен Кіші жүзге өтіп кеткенін естиді. Есаул Сафонов, хорунжийлер Мизинов пен Бородин бастаған қазақтар жүздігі, ішінде билеуші-сұлтан Б.Айшуақовтың туыстары және М.Таукин бар сұлтандар, старшиналар, билер тобы Исатайлардың артынан Қарабау, Қаракөл жаққа қарай дереу қуғын ұйымдастырады.

Исатайлар тобы Тайсойған арқылы Сайқұдық сорына өтіп, одан Барлыбай моласына жақын жерде Қос үйде түнейді. 14-желтоқсан күні Сағыз өзені бойындағы Бұрма сайына түнеп, 15-күні таңда Қояндышоқы тауына қарай жүріп, Сағыз және Қайнар өзендерінің

аралығына қонады. Төртінші күні Қайнар өзеніне жақын Біркұдық мекенінің үстімен Иманқара тауына жетеді.

Ал құрамында 63 қазақ, 2 урядник және т.б. адамдар бар Баймағамбет сұлтанның қуғыншылары Исатайларды 18 күн тынымсыз іздеп, ақыры оларды таба алмай, аттары арып, өздері қажып, шаршап 31-қаңтар күні Горск қамалына қайтып оралуға мәжбүр болады. Исатайлар Борсық құмына жетіп, онда Жүсіп Құлтанұлы деген патша әкімшілігіне наразы бидің ауылын паналайды.

Исатайлар Шекті руының Назар тайпасының ауылына Желтау, Доңызтау жағына барып, 1838-жылдың қаңтар айының аяғынан бастап сол өңірде 1 ай болады. Қарабау, Қаракөлден бастап Желтауға дейін Исатай мен Махамбет тобы жергілікті ел арасынан күш, көмек алып отырады. Жүрген жерлерінде өздерінің көп жылдан бергі күресін, оның мақсатын елге әйгілеп, патша мен Жәңгір ханның біріккен күші арқасында шегінуге мәжбүр болғандығын айтып, оларға қарсы күреске халықты үгіттейді. Олар елден тамақ, киім, киіз үй және т.б. қажетті нәрселерді алып, көліктерін ауыстырады.

Исатайдың Кіші жүзге өтуі осы өңірде сұлтан Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық көтерілістің әсерімен кең тарала бастаған шаруалар қозғалысымен қатар келді. 1838-жылдың басында Орталық Қазақстаннан батысқа қарай ойыса бастаған Кенесары отрядтарын Торғай бойын қоныстанған Қыпшақ, Арғын, кейіннен Жағалбайлы, Табын рулары қолдады. Елек өзені бойында көшіп жүрген батыр Жоламан Тіленшіұлының жасақтары Кенесарыға қосылды.

Исатай мен Махамбет 25-наурызда Доңызтауға келіп, Байтөре Тоқпанұлының үйінде Кіші жүзде өршіп келе жатқан азаттық күресті басқаруды өз қолдарына алады. Қасындағы жолдастарын жан-жақтағы ауылдарға жіберіп, үгіт жұмысын күшейтеді. Мысалы, Махамбет жұртшылық арасында өздерінің соңғы жылдардағы күресін әңгіме, өлеңмен жеткізеді. Махамбеттің әсерлі жырлары шаруаларды азаттық жолындағы күреске жігерлендіреді.

Исатай мен Махамбет патша әкімшілігі мен хан, сұлтандарға қарсы күреске жергілікті халықтың әр түрлі әлеуметтік топтарын біріктіруге күш салды. Олар отарлық езгіге қарсы тек қана жерден айрылған Жайық, Елек, Қалдығайты, Қиыл, Өленті, Бұлдырты, Ақбұлақ, Ор өзендері бойынан қуғын көріп келген шаруалар ғана

емес, Бозашы Адайлары мен Жем, Сағыз бойларының шаруаларын да біріктіруді қолға алды.

Қ.Қасымов бастаған көтерілістің Кіші жүзге ойысуы, оған батыр Ж.Тіленшіұлының қосылуы 1838-жылғы көктемде Исатай мен Махамбет бастаған қозғалысқа да өз әсерін тигізеді. Олар көтерілісті кең көлемде өрістету мақсатында Ресей патшалығының отаршылдық саясатына қарсылардың бәрімен де одақтасуды қажет деп шешеді. Ол үшін алдымен Маңғыстауда өзін ханмын деп жариялаған сұлтан Қ.Есімовпен күш біріктіруді ұйғарады. Егер И.Тайманов пен Қ.Есімовтың қалың қолы болашақта К.Қасымов бастаған ұлт-азаттық көтеріліспен қосылған жағдайда патша өкіметінің 60-жылдары Қазақстанда отарлауды аяқтауы екіталай болған болар еді.

1838-жылдың көктемінде Кіші жүздің Әлім бөлімінің халқы негізінен Исатай мен Махамбет бастаған азаттық көтерілісті қолдады. Алайда, сол кезде Әлім мен Адайлар өзара қырғи-қабақ жағдайда болды. Ал Ресей отаршыларына қарсы күресу үшін Әлім мен Адайлардың бірлігі өте қажет болатын. Осыны ескерген Исатай 1838-жылдың мамыр айында Сам деген жерде Әлім мен Адайды татуластырады. Осы мезгілде Адайлар көрші түрікмендермен де келіспеген. Исатай Тайманұлы түрікмендерді Ресейге қарсы күресте одақ ету үшін Адай мен түрікменді сөйлестіріп, бұл екі елді тағы біріктіреді.

Б.Айшуақов өз тыңшыларының мәліметіне сүйеніп, Орынбор Шекара комиссиясына Исатай Адай, Шекті, Табын және т.б. рулардан 2 мыңдай кісі жинап, Көкпектіде 11 күндей болды, сонымен бірге Исатайдың өзі Шектінің Тілеу, Қабақ, Қаракесек тайпаларын аралап, жергілікті халықты көтеріліске шақыруда деп хабар салады. Осы кезде Жем өзені бойындағы Көкпектіден шыққан көтерілісшілер шілде айының басында Қиылдың Ойылға құятын жеріндегі Ақшат деген жерге келіп орнығады. Бұл кезде көтерілісшілердің саны 3 мыңға жеткен еді.

Осының бәрі көтеріліс басшысы Исатай Тайманұлының үлкен ұйымдастырушылық қабілетін байқатады. Исатай көтеріліске әлеуметтік құрамы әртүрлі топтарды, яғни езілген кедейлермен бірге ауқатты адамдарды, тіпті билер мен сұлтандарды да жұмылдырған. Олардың бәрінің Исатайға еру себебі - патша өкіметінің отаршыл

қолының Кіші жүз аумағын шеңгелдеп, соның салдарынан қазақтардың ежелгі мекені мен егемендігінен айрылуы еді.

Осы кезде сұлтан К.Қасымов бастаған көтерілістің Кіші жүз жеріне тарай бастауы патша өкіметіне И.Тайманұлы мен М.Өтемісұлы бастаған көтерілісті тездеп басу қажеттігін күн тәртібіне қойды. Оның үстіне Хиуа хандығынан көмек алып, өзін "Кіші жүздің ханы" деп жариялаған Қайыпқали Есімов әскерлерінің Исатайлармен қосылуы патша өкіметі үшін жағдайды күрделендіріп жіберді. Көтерілісшілердің екі басты тобының қосылуынан қауіптенген губернатор В.А.Перовский көтерілісті талқандауға бар күшті жұмылдырды. Орынбордан Исатайды қолдаған Жоламан Тіленшіұлын талқандау үшін бір кезде Жоламан батырда тұтқында болған атаман Падуров және Исатай мен Махамбеттің ескі танысы полковник Геке басқарған ірі әскер күші жіберілді.

Көтерілісті басу үшін жіберілгендердің құрамында Орынбор полкының 250 әскері, Елек казак әскерлерінен 50 адам, ІҮ-Орал казак полкынан 100 адам, жаяу әскерден 50 адам және 2 зеңбірек болды. Отрядқа екі еселенген патрон беріліп, бір айға жететін азық-түлікпен қамтамасыз етілді.

Жазалаушылар отрядын басқарған полковник Гекенің алдында "бүлікшілер тобын ыдырату және көтеріліс басшыларын тұтқындау" (Рязанов А.Ф.) міндеті тұрды. Сонымен бірге Геке сұлтан Қайыпқали Есімов тобын да талқандауға тиіс болды.

Осы мезгілде Горск бекінісі жағынан құрамында Орал полкі қазақтарының жүздігі бар билеуші-сұлтан Б.Айшуақов та шығады.

Орынбордан үлкен отрядты бастап шыққан полковник Геке 10-шілдеде Қобда өзенінен өтіп, оңтүстікке карай жүріп, 500 жасағы бар Баймағанбет сұлтанмен кездеседі. Олар түнімен 50 шақырым жол жүріп, танда Ақбұлақ өзеніне жетіп тоқтайды.

Осылайша, полковник Геке басқарған патша өкіметінің жазалаушы әскері 11-шілдеде ұзын саны 3 мыңдай көтерілісшілерге жақындап келді.

Үш мыңдай сарбазбен Темір өзені бойында тұрған Исатай мен Махамбет Қ.Есімовпен алға карай не істеу керектігі туралы кеңесе келе, мынадай шешімге келеді: Қайыпқали негізгі әскер күшімен Қиыл өзені бойында тұрып, әлі де жан-жақтан сарбаздар жинай береді, ал Исатай мен Махамбет Елек қалашығынан 60 шақырым

жердегі Суықбұлақта орналасқан билеуші сұлтан Б.Айшуақовтың ордасын талқандайды.

Егер Исатай мен Махамбеттің бұл жоспары іс жүзіне аса қалған жағдайда, Кіші жүздің батыс бөлігіндегі саяси жағдай үлкен өзгеріске ұшыраған болар еді. Жұртқа әбден жеккөрінішті болған патша өкіметінің отарлық саясатын жүргізуші Баймағанбет сұлтанның көзі жойылған жағдайда осы аумақтағы қазақтардың толықтай көтерілісшілерге қосылуына мүмкіндік туған болар еді. Сөйтіп, көтерілістің жаңа сатыға көтерілуі әбден мүмкін болатын. Осыны ойлаған И.Тайманұлы мен М.Өтемісұлы қарауына 500 жігітті іріктеп алып, шілде айының бас кезінде Қиыл өзенінен Суықбұлаққа қарай аттанады. Осымен бір мезгілде ел арасында Қайыпқали мен Исатай әскерлерінің көбін таратып, өздері оңтүстік далалық аймаққа қарай ауысты, сондықтан да бұдан былай Баймағанбет сұлтанға да, шекараға да ешқандай қауіп жоқ деген лақап тарайды.

Дегенмен, Исатайлардың ойлап тапқан қулығы сәл ғана жүзеге аспай қалады. Полковник Геке әскерінің Баймағанбет сұлтанның жазалаушы тобымен кездескенінен хабарсыз Исатай мен Махамбет тобы Қ.Есімовтың сарбаздарынан бөлініп, билеуші сұлтанның ордасын талқандауға бет алады.

Олар 1838-жылғы 12-шілде күні таңертең Ақбұлақ өзенінің жағасында Геке мен Баймағанбет сұлтанның біріккен әскерінің үстінен шығады. Әскер күші жағынан тең емес осы шайқаста Исатай мен Махамбет батырлар бастаған көтерілісшілер асқан ерлік көрсетеді. Алайда, мұнда да Тастөбедегі сияқты ұрыс тағдырын зеңбіректер шешеді. Зеңбірек оғы түскен жерлерде талай сарбаздар қаза табады. Исатайдың атына оқ тиіп, ол казактармен жаяу шайқасады. Ақбұлақ өзені жағасындағы кескілескен ұрыста көтеріліс басшысы Исатай мен оның 16 жасар ұлы Оспан қаза табады.

Көтеріліс басшысы Исатай Тайманұлы 12-шілде күні қапылыста қаза тапқаннан кейін көтеріліс одан әрі дамымай, сарбаздар жан-жаққа бытырап кетеді. Қайыпқали Есімов Хиуаға қашады.

Осылайша, бас-аяғы 6 айға жетпейтін қысқа уақытты қамтыған, аумағы мен сарбаздардың саны жағынан 1836-1837-жылдарда Бөкей ордасында болған көтерілістен асып түсетін бүкіл Кіші жүзді дүр сілкіндірген Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған бұл көтеріліс те жеңіліске ұшырады.

Көтерілісшілерді қатаң жазалау.

Көтеріліс жеңілгеннен кейін елде үлкен жазалау шаралары жүрді. Геке, Падуров, Мансуров сияқты полковниктер бастаған әскерлер көтеріліске қатысқан ауылдарды шауып, малдарын тартып алды. 1838-жылы 24-қыркүйекте полковник Мансуровтың жазалаушылары Төртқара, Қаракесек руларының ауылдарын шауып, 486 түйені, 435 мүйізді ірі қараны, 71 119 қойды және 317 ешкіні қолдарына түсірді. Осы мал Орск бекінісіне айдап апарылып, сатуға шығарылды.

Қолға түскен көтерілісшілер екі топқа бөлініп сотталды. Әскери соттың шешімі бойынша қылмыскерлердің бірінші тобына жатқызылған көтерілістің белсенді басшыларының тағдырын генерал-губернатор В.А.Перовский мен полковник Геке белгіледі; екінші топтағыларға 25-тен 50-ге дейін қазақтың дойыр қамшысымен дүре соғу белгіленді.

Әскери сотпен сотталған И.Тайманұлының баласы Жақия Исатаевты 250 солдаттың арасынан дүрелеп 3 рет жүргізу, одан соң Финляндиядағы Динабург қамалы құрылысына 3 жылға қара жұмысқа салу, одан кейін солдатқа беру және Иркутск губерниясына мәңгі жер аудару жазасы белгіленді. Қожахмет Өтемісұлына 550 адамдық қатардан екі рет өткізіп дүре соғу, одан соң Ригаға 8 жылға крепостниктік жұмысқа айдау, одан кейін жарамды болған жағдайда солдатқа беруге; Сүлеймен Өтемісұлына 1000 дүре соғылып, 6 жыл Ригаға қара жұмысқа, одан кейін Сібірге жер аударуға үкім шығарылды. Тұтқынға түскен басқа да көтерілісшілер қатаң жазаланды.

Патша өкіметінің жазалаушыларды марапаттауы.

Көтерілісті қанға бояған қазақ феодалдары және казак әскерінің офицерлері мен көзге түскен солдаттары патша өкіметі тарапынан үлкен марапатқа ие болды. Көтерілісті басуда ерекше көзге түскендерге офицерлік шен, ақшалай, заттай қымбат бұйымдар берілді. Подполковник Алиев 3-дәрежелі Қасиетті Анна орденімен, Геке полковник атағын алып және 3-дәрежелі Владимир орденімен, Исатай Тайманұлын өлтіруге тікелей қатысқан И.Богатырев, Л.Зеленин ордендермен марапатталды. Сұлтан Баймағанбет Айшуақовқа да полковник атағы берілді. Көтеріліс басшысы

И.Тайманұлын өлтіруге қатынасқан 15 казак әскері мен 3 қазаққа 250 сом сыйлық берілді.

Көтерілістің жеңілу себептері мен маңызы.

Осылайша, Бөкей ордасының старшыны батыр И.Тайманұлы мен ақын М.Өтемісұлы ұйымдастырып басқарған, 3 жылдай кең сахараны дүбірлеткен халық-азаттық көтеріліс жеңіліспен аяқталды. Ол заманда басқаша болуы мүмкін де емес еді. Көтерілісшілерге хан мен сұлтандар, патша үкіметінің жақсы қаруланған, арнайы дайындықтан өткен әскерлері қарсы тұрды. Көтерілісшілер Қазақстанның басқа аймағындағы, соның ішінде Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыспен байланыс жасап үлгермеді. Көтерілісшілердің қару-жарағы да мейлінше нашар болды. Нақты бағдарламаның болмауы, ұйымшылдықтың жетіспеуі де, жеңіліс себептерінің бірі болды. Көтерілістің жеңілуінің тағы бір себебі - оған қатынасушылардың әлеуметтік құрамының әртүрлілігі еді. Қозғалысқа тек қана шаруалар емес, сонымен бірге би, старшындар да қатынасты және олардың әрқайсының көздеген мақсаттары әртүрлі болды. Мұның өзі көтерілістің жүру барысына әсерін тигізбей қойған жоқ.

Көтеріліс жеңілгенмен де ол Қазақстанның батыс бөлігінің Ресей империясы құрамында кейінгі дамуында терең із қалдырды. Сұлтандық топ пен Жәңгір сарайының алым-салықты жылдан-жылға көтеруіне белгілі дәрежеде шек қойылды; патша үкіметі көтерілісті колдаған қазақ ауылдарының старшындарымен санасуына тура келді. Бұл көтеріліс Бөкей ордасында хандық биліктің әлеуметтік негізінің әбден әлсірегендігін көрсетті. Көтеріліс басшылары Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының еңбектерінің тарихи маңызы - неше бір қиындық пен азапқа карамастан азаттық жолындағы ұлы дүбірді ұйымдастырып, бостандық пен теңдікті қажет болған жағдайда қарудың күшімен, күрес жолымен жеңіп алуға болатындығына езілген халықтың көзін жеткізіп, сенімін арттыра түсуінде болды. Олардың күресі мен арманы қалың жұрт санасында өшпес орын алып, оларды болашақ күреске жігерлендірді. Олар өлкеде езушілерге қарсы күрес туын жоғары сатыға көтеріп, әлеуметтік бостандық жолындағы күрес эстафетасын жаңа ұрпақтарға жалғастырды.

II Бөлім.

Негізгі және орта мектептің 8-сыныбында көтерілісті оқыту мәселелері

XX-ғасырдың соңы мен XXI-ғасырдың басы - Қазақстандағы барлық сатыдағы мектептер (негізгі, орта, арнаулы орта және жоғарғы) үшін жаңару мен қайта құрулар кезеңі болып отыр.

Жүргізіліп жатқан реформаға сәйкес тарих пәні оқулықтары қайта жазылып, соған сәйкес жаңа бағдарламалар жарық көруде. Сол оқулықтардың бірі - 8-сыныпқа арналған тарих ғылымдарының докторы, профессор Ж.Қасымбаев дайындаған “Қазақстан тарихы”. Тарихшы мұғалімдер жылы қабылдаған бұл оқулық 2004-жылдан бастап кейбір толықтырулармен “Мектеп” баспасынан шыға бастады.

а) Оқулықтағы тақырыптың терең мазмұны.

Осы оқулықтың 11-параграфы 1836-1838-жылдары И.Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған Бөкей (Ішкі) ордасы мен Кіші жүздің батыс бөлігінде болған халық-азаттық көтеріліске арналған. 11-параграф тақырыбы: "1836-1838-ЖЫЛДАРДАҒЫ БӨКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ ШАРУАЛАР КӨТЕРІЛІСІ" - деп аталады. Тақырып 1.“Бөкей ордасының құрылуы”; 2.“Шаруалар көтерілісінің басталу себептері және оның барысы”; 3.“Патшаның көтеріліске қарсы шаралары”; 4.“Көтерілістің бәсеңдеуі”; 5.“Көтерілістің жеңілуі”; 6.“Көтерілістің салдары мен маңызы” деп аталатын тақырыпшаларға бөлінген.

Оқулықтың авторы осы тақырыпты жазуда бұрын архив қорларында жатып, қалың жұртшылыққа белгісіз болып келген біраз жаңа деректерді пайдаланған. Біз солардың кейбіреулеріне тоқталайық. Автор көтерілістің шығу себептерінің бірі-1833-жылы Жәңгір ханның Қарауылқожа Бабажанұлын Каспий теңізінің солтүстік өңірінде көшіп жүрген қазақ руларына билеуші етіп тағайындауы болды, - деп орынды көрсеткен. Деректерге жүгінсек, осы жерлердің бұрынғы басқарушысы Исатай Тайманұлы болған. Жәңгір хан оны осы шұрайлы аймақтан сусыз құм дала - Мыңтөбеге ауыстырған. Жәңгір ханның Исатайдың соңына түсуі, қарапайым шаруалардың жерсізденуі, Исатай батырдың халық мүддесін қорғап, әлеуметтік теңсіздікке қарсы күреске шығуына себепші болған.

Автордың көрсетуінше, көтерілістің негізгі қозғаушы күші - қазақ шаруалары. Сонымен бірге көтеріліске старшиналар мен билердің бірқатар өкілдері қатынасқан.

Исатайдың жауынгер серігі, ақиық ақын М.Өтемісұлына сипаттама бере келе, оқулықтың авторы былай деп түйіндейді. “Исатай мен халықтың атынан еңбекшілер арасында үндеу таратқан Махамбеттің көтерілістің мақсатын айқындаудағы, шаруаларды күреске көтерудегі орны ерекше”. Оқулықта осы қозғалыстың мақсаты айқын көрсетілген: “Хан озбырлығына шек қою, шаруалардың жағдайын біршама жақсарту, жер мәселесіндегі патша өкіметінің отаршылдық саясатын өзгерту”. Ал бұл талаптар шаруалардың да, старшын-билердің де бірқатар мүдделеріне сай келетін.

Автордың көрсетуінше, Бөкей Ордасындағы көтерілістің жаңғырығы Петербургке дейін жетіп, І-Николай патша “бүлік” басшыларын қатаң жазалауды талап еткен. Патшаның осы уақиғаға араласуына қарағанда, көтерілістің Ресей отаршылдары үшін қауіпті сипат алғандығын байқауға болады.

Тақырыптағы автор келтірген басты жаңалық: Исатай, Махамбет батырлар бастаған көтерілістің Кіші жүзде кеңінен өрістеуін көрсетуі. Осыған дейінгі оқулықтарда авторлар бұл мәселеге тиісті дәрежеде көңіл аудармаған немесе Қазақ ССР тарихының III томындағы, тіпті жақында жарық көрген Қазақстан тарихының III томындағы сияқты Кіші жүзде болған осы уақиғаның мазмұнын ашуға тырыспаған еді. Сондықтан да И.Тайманұлы мен М.Өтемісұлы бастаған көтеріліс тарихын білгісі келетіндер оқулықтағы осы тақырыппен танысу арқылы жан-жақты мәлімет ала алады деп толық сеніммен айтуға болады.

Кіші жүзде Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған көтерілісшілер Хиуа ханымен байланысы бар сұлтан Қайыпқали Есімовтың отрядымен қосылып, солтүстік-шығысқа қарай жылжиды. 3 мыңдай адамды басқарған И.Тайманұлы мен Қ.Есімовтың болашақта Кіші жүзге қарай жылжып келе жатқан Кенесары Қасымов басқарған көтерілісшілермен бірігуі әбден мүмкін болатын. Олай болған күнде патша өкіметіне өз әскерлерінің қазақ жеріне тереңдей кіруіне қарсы азаттық соғысқа шыққан сан мыңдаған көтерілісшілерді басуы оңайға соқпайтын еді. Сондықтан да автор "көтерілісшілердің 2 басты тобының қосылуынан қауіптенген әскери

губернатор В.А.Перовский Исатайды талқандауға барлық күшті жұмылдырды", - деп жазады

1838-жылы 12-шілде күні Ақбұлақ өзенінің жағалауында Исатайдың 500 адамдық шағын отряды зеңбіректермен қаруланған полковник Гекенің әскерімен және сұлтан Б.Айшуақовтың отрядымен қапылыста кездесіп қалады. Сан жағынан және соғыс құралдары жағынан әлдеқайда басым әскермен соғыста үлкен ерлік көрсетіп, Исатай батыр осы ұрыста қаза табады. Осы жерде автор Атыраулықтар үшін маңызы бар мынадай дерек келтіреді: "1838-жылы шілде айының 23-де Махамбет бір топ көтерілісшілермен сұлтандар Нұртазағали Өзбекұлы мен Табылды Шерғазыұлының ауылдарына шабуыл жасады. Олардың қимылдары нәтижеге жетпесе де, Жәңгір ханның сарайын біршама шошытты".

Бұл жерде бір айтылмай калған нәрсе, Махамбеттің басшылығымен шабуыл жасаған аз ғана топтың ішінде Исатай Тайманұлының ұлы Досмұханбеттің (Досмағанбеттің-автор) де болуы. Осыдан 10 күн бұрын қан майданда қаза тапқан Исатай батырдың 14 жасар ұлының бұл әрекеті әкесінің кегін қайтару жолында жасаған батыл қадам болатын.

Қазіргі кезде сол Досмұханбет Исатайұлының ұрпақтары негізінен Атырау қаласы маңындағы Жұмыскер ауылында тұрады. Олардың балалары батыр бабасы Исатай Тайманұлы атындағы мектепте оқиды.

Исатай батыр қаза тапқаннан кейін көтеріліс одан әрі дамымады. Екінші отряд басшысы Қ.Есімов Хиуаға қашты. Қолға түскен көтерілісшілер аяусыз жазаланды. Олардың кейбіреулеріне тұзға салынған 1000 шыбықпен дүре соғылып, содан соң Ригаға қара жұмысқа, не Сібірге қоныстануға айдалды немесе солдатқа жіберілді. Көтерілісті қанға бояған басшылар патша өкіметі тарапынан әртүрлі шенге ие болып, сыйлықтар алды.

Ішкі Ордада ХІХ-ғасырдың 40-жылдарының орта кезінде тағы да феодалдық езгіге қарсы қозғалыс болғандығы туралы деректер келтіріліп, олардың басшылар аталады.

Автор 89-беттегі соңғы екі абзацта Бөкей мен Жәңгір хандар туралы қысқаша тоқталады. 93-бетте Исатайдың Жәңгір ханға араб алфавитімен жазған хатынан үзінді келтіреді. Міне, осы айтылғандардың бәрі - тақырыптың мазмұндылығын, оқушылардың

Исатай мен Махамбет батырлар бастаған көтеріліс тарихын терең ұғынуына көмектесетін жағдайлар болып табылады.

ә) Тақырып мазмұнындағы қателіктер мен кемшіліктер.

Тақырыптың мазмұнындағы жоғарыда көрсетілген оқушылар үшін аса қажетті деректер келтірілгендігі туралы айта отырып, сонымен бірге біз осы параграфтың мазмұнында көптеген қателіктер мен кемшіліктердің бар екендігіне тарихшы мұғалімдердің назарын аударғымыз келеді. Бірінші басты қателік - 11-параграфтағы тақырыптың аты: ол былай деп аталады “1836-1838-жылдардағы Бөкей ордасындағы шаруалар көтерілісі”. Осы тақырыптың мазмұнымен танысқаннан кейін шын мәнінде көтерілістің екі аймақта 1836-1837-жылдары Бөкей ордасында және 1838-жылдың алғашқы 6 айында Кіші жүздің батыс бөлігінде болғандығын анық байқауға болады. Өкінішке орай, біздің тарихшы ғалымдарымыздың әлі күнге дейін бұл көтерілістің жылдарын дұрыс көрсеткенімен, оның аумағын Бөкей ордасындағы деп негізсіз тарылтып жүргенін айтпай кетуге болмайды.

Оқулықтағы әрбір тақырып оның мазмұнын дәл білдіруі керек, ал жоғарыда көрсетілген тақырыптың атынан көтеріліс тек қана Бөкей ордасында болған екен деген пікір туады. Сонда Патша үкіметінің отаршылдық саясатына қарсы бағытталған қазіргі Ақтөбе, Атырау, Маңғыстау, Батыс Қазақстан облыстары аймақтарын қамтитын 3000-нан астам адам қатынасқан Исатай-Махамбет батырлар бастаған 1838-жылдың алғашқы 6 айындағы халық-азаттық көтерілісті қайда жібереміз? Олай болса оқушыларға, тіпті мұғалімдерге түсініксіздік тудырып тұрған тақырыптағы ”Бөкей ордасындағы” деген тіркесті болашақта оқулықтың жаңа басылымында алып тастаған жөн болады.

Реті келіп тұрғанда айта кетейік, осы 11-параграфтың тақырыбының аты туралы біздің ұсынысымыз мынадай: “1836-1838-жылдардағы Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы басқарған халық-азаттық көтеріліс”. Тақырыптың өзінен өтілетін сабақтың бүкіл мазмұны көрініп тұр. Мұнда көтеріліс болған жылдар да, көтерілістің басшылары да және көтерілістің сипаты да көрсетілген. Бұл жерде көтерілістің болған аумағы – Ішкі Орда мен Кіші жүздің батыс бөлігі әдейі көрсетілмей отыр. Себебі, оның бәрін кірістірсек, тақырып өте шұбалаңқы болып оқушылардың есте ұстауына қиындық келтірген болар еді.

Тақырыптың мазмұнындағы тағы бір өз орнын таппай тұрған нәрсе -91-беттегі көтерілістің 3 кезеңге бөлінуі және оның 1-кезеңінің тақырыптан тыс тұрғаны. Қарапайым ақылға салсақ, көтерілістің кезеңдері сол оқиға болған жылдардың ішінде (бұл жерде 1836-1838-жылдар аралығында) болуы керек. Ал, оқулықта көтерілістің 1-кезеңі 1833-1836-жылдарды, II-кезең –1837-жылды III кезең 1838-жылдың 12-шілдесіне дейінгі аралықты қамтиды. Осы жерде алдымен байқайтынымыз - параграфтың тақырыбы мен көтерілістің кезеңдерінің арасындағы сәйкессіздік. Дәлірек айтқанда I-кезеңнің тақырыптан яғни 1836-жылдан тыс тұрғаны. Екіншіден, тақырыппен салыстырғанда көтерілістің III кезеңін де Бөкей ордасында болған екен деген түсініктің калыптасу мүмкіндігі. Ал, тақырыптың мазмұнымен танысқанда, III кезеңде көтерілістің Кіші жүздің батыс бөлігінде болғандығын байқау қиын емес. Сондықтан да мұғалім III кезеңде көтеріліс Бөкей ордасында емес, Кіші жүздің батыс бөлігінде болғандығын оқушыларға мұқият түсіндіруі керек. Оған қоса оқулықта көрсетілгендей, III кезең көтерілісшілер күшінің әлсіреп, жеңілу кезеңі, - деген пікірмен келісу қиын. Бұл жерде “Қазақстан тарихының” III томында атап көрсетілгендей, көтерілістің III кезеңі жаңа шайқастарға әзірлік барысында көтерілісшілердің күштерін қайта топтастыру кезеңі деп көрсетілгенінің шындыққа жақын екендігін айтқанымыз дұрыс болады. Ал, жалпы алғанда, оқушылардың түсінігіне осыншама қиындық келтіріп тұрған көтеріліс кезеңдерін 8-ші сынып оқулығына кірістірудің қажеттілігі де болмас. Біздің пікірімізше, бұл кезеңдерді алып тастағаннан тақырыптың мазмұнына да, оқушылардың біліміне де ешқандай нұқсан келмек емес.

2004-жылы "Мектеп" баспасынан 8-ші сыныпқа арналған "Қазақстан тарихы" оқулығында "Исатай Тайманұлы бастаған көтеріліс (1836-1838 жылдар)" деп аталатын оқулық карта берілген. Картаның авторы белгісіз. Өкінішке орай, бұл картада да кемшіліктер өте көп. Тарихшы мұғалімдер үшін біз сол кемшіліктердің басты-бастыларын ғана атап көрсеткіміз келеді.

1.Автор картаның тақырыбын “Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған көтеріліс”демей,көтеріліс басшыларының біреуін негізсіз қысқартқан.Автор бұл жерде академиялық “Қазақстан тарихының” 3 томында және басқа да

оқулықтарда көтеріліс басшылары ретінде Исатай мен Махамбет батырлардың бірге аталатындығын ескермеген.

2. Исатай мен Махамбет бастаған топтың 1837-жылдың 13-ші желтоқсанында таңда Сарайшықтың жоғарғы жағында Жайық өзенінен Азия бетке өткеннен кейінгі жүрген жолдары керісінше көрсетілген. Шындығында, олар алдымен Қарабау, Тайсойған құмдарына қарай бет алды, Барлыбай моласына жетіп, одан оңтүстікке - Иманқара, Желтауға қарай ойысқан.

3. Көтеріліс басшысы Исатай Тайманұлының қаза тапқан жері деп Жайық өзенінің батыс (Европа) жағы белгіленген. Шындығында, Исатай Тайманұлы 1838 жылы 12 шілдеде Ақбұлақ өзенінің маңында болған шайқаста қаза тапты емес пе? Махамбеттің өлген жері деп Жем өзенінің төменгі құйылысы көрсетілген. Көтерілістің 2-ші басшысы, дауылпаз ақын Махамбет Өтемісұлының қаза тапқан жері кәзіргі Индердің шығыс жағындағы Қарой емес пе? Жылма-жыл қаншама адамдар Махамбет кесенесіне - Қаройға барады. Мұны картаны дайындаушы автор білмейтін сияқты.

4. Картада граф Безбородконың орнына князь Безбородко, князь Юсуповтың орнына граф Юсупов деп қате көрсетілген.

5. Картада 1838-жылдың шілде айының бас кезінде Орынбордан шыққан полковник Геке басқарған зеңбіректермен қаруланған үлкен жазалаушы отрядтың жолы толық көрсетілмеген. Керісінше, одан маңызы әлдеқайда төмен Жоламан Тіленшіұлы басқарған көтерілісшілерді талқандауға жіберілген атаман Падуров басқарған жазалаушы әскердің жорық жолы үлкен штрихпен және қате көрсетілген. Себебі, Жоламан Тіленшіұлы отряды Елек өзенінің маңайында болып, кейін Кенесары Қасымұлы бастаған көтерілісшілерге қосылған.

6. Картаның Азия бетін қараған оқушы Исатай, Махамбет батырлардың басшылығымен 1838-жылдың бірінші жартысында Кіші жүздің батыс бөлігінде 3 мың адам қатынасқан көтеріліс мүлде болмағандай әсерде қалады. Картаның тақырыбында көтерілістің жылдары дұрыс көрсетілгенмен, картадағы белгілерге қарап, оқушы көтеріліс тек Бөкей ордасында ғана болған екен деген жаңсақ пікірге келуі мүмкін. Сондықтан, болашақта оқушылардың осы тақырыпты терең меңгеруіне көмектеспейтін, қателігі көп бұл картаны оқулықтан алып тастаған дұрыс болады деген пікірдеміз.

89-беттегі 4-абзац "Бөкей Нұралыұлы (1804-1845ж.ж) Кіші жүздің белді сұлтандарының бірі" деген сөйлеммен басталады. Осы сөйлемдегі жақша ішіндегі жылдардың Бөкей Нұралыұлына еш қатысы жоқ екендігін айтқымыз келеді. Бөкейдің хан болып бекітілген жылы - 1812, ал өлген жылы 1815-жыл. Сондықтан да тарихшы мұғалімдер бұл жылдарға ешқандай да көңіл аудармауы керек.

89-беттегі тағы бір кемшілік - Бөкейхан мен оның мұрагері Жәңгірхан арасындағы сабақтастықтың жоқтығы. Оқулықта "Жәңгір жас кезінен білімге құштарлығын байқатты" делініп, одан әрі оның қызметіне сипаттама беріледі. Ал 8-сыныптың оқушылары болса бұған дейін Жәңгірдің кім екендігінен хабардар болған емес. Олай болса, бұл жерде Жәңгірдің Бөкейханның баласы екендігі, Бөкейхан қайтыс болар алдында хандық билікті Жәңгірге мұра етіп қалдырғаны туралы оқушыларға нақты түсінік берілуі керек.

Басқа да қателіктер туралы айтатын болсақ, 98-бетте мынадай сөйлем бар: "Олардың ішінде Исатайдың ұлдары Досмұханбет, Дінбаян, батырдың жұбайы, М.Өтемісұлының інісі Сүлеймен, тағы 12 адам Орал қаласындағы түрмеге жіберілді". Бұл жерде тарихшы мұғалімдер ескеретін жай: Исатай Тайманұлының ұлы Досмұханбет ешуақытта жау қолына түспеген, ал батырдың жұбайының аты - Несібелі. Әңгіме Исатай батырдың отбасы туралы болып отырғандықтан оған толығырақ тоқталайық: Исатайдың Жақия, Ақай, Оспан, Досмағанбет, Дінбаян, Әлпияр атты ұлдары және Дүлзада деген қызы болған. Ақай мен оның шешесі Мылқым 1837-жылы қараша айында оққа ұшқан. Ал Жақия мен Дінбаян 1837-жылғы желтоқсан айында Кіші жүзде жау қолына түскен. (Оқулықта Жақияның орнына Досмұханбет деп қате көрсетілген). Оспан 1838-жылы 12-шілдеде әкесімен бірге каза тапқан. Олардың зираттары Ақтөбе облысы, Қобда ауданы аумағында.

Осы автордың орыс мектептерінің 8-сыныбына арналған "Қазақстан тарихы" оқулығында да жоғарыда көрсетілген қателіктер бар. Атап айтқанда, жау қолына түскен Исатай батырдың баласы Досмұханбет деп көрсетілген. Тарихшы мұғалімдер осы тақырыпты өткен кезде бұл қателіктерді түзетулері керек.

б) Тақырыпқа байланысты көрнекі құралдар мен деректі фильмдер.

И.Тайманұлы мен М.Өтемісұлы бастаған халық-азаттық көтеріліс тарихына байланысты мектеп оқушыларына арналған көрнекі құралдар көп емес. 2004-жылы "Мектеп" баспасынан шыққан 8-сыныпқа арналған "Қазақстан тарихы" оқулығына енгізілген. "И.Тайманұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс (1836-1838)" деп аталатын картада көптеген қателіктер мен кемшіліктердің бар екені жоғарыда айтылды. Осы жерде Алматы қаласынан 2005 жылы Бас редактор Е.Ж.Жұмақановтың басшылығымен шыққан "19 ғасырдағы Қазақстан тарихы" деп аталатын Атлас туралы да айтпай кетуге болмайды. Біз 8 сынып оқушылары үшін бұл Атластың қажеттілігі өте зор екендігіне тарихшы мұғалімдерінің назарын аудағымыз келеді.

Осы Атластың 5-ші бетінде "Исатай Тайманұлы бастаған көтеріліс (1836-1838ж)" деген атпен көтеріліс картасы берілген. Біздіңше, жоғарыда көрсетілген 8 сынып оқулығындағы карта мен осы Атластағы картаны жасаушы бір автор болуы мүмкін. Өйткені, оқулықтағы картада біз көрсеткен қателік осы картада да қайталанып тұр.

Картадағы бізге түсіксіз бір жай-қартаның тақырыбы "Исатай Тайманұлы бастаған көтеріліс" деп атала тұра, картаға Махамбет Өтемісұлының суретінің орналастырылуы. Біздің пікірімізше, бұл жерде көтерілістің 2 басшысының да суреттері тұрғаны (не мүлдем тұрмағаны) дұрыс болар еді.

Сонымен бірге, қол бастаған көсем, сөз бастаған шешен, ақиық ақын Махамбет Өтемісұлының туғанына 200 жыл толуына орай суретшілердің альбомдары шығарылғандығын мұғалімдердің назарына бергіміз келеді.

Жауынгер ақын Махамбет Өтемісұлының 200 жылдық мерейтойын өткізу барысында баспасөз бетінде осы көтеріліске байланысты көптеген материалдар жарияланды. Одан басқа 2002-жылы Алматы қаласындағы "Дайк-Пресс" баспасы шығарған "Букеевский Орде - 200 лет" деп аталатын материалдар мен құжаттар жинағын, "Өлке" баспасы 2003-2004 жылдары шығарған 20-томдық "Махамбет кітапханасын", "Арыс" баспасы 2003-2004 жылдары шығарған 20-томдық "Махамбет әлемі" атты ғылыми зерттеулер мен құжаттар жинағын айтуға болады. Тарихшы мұғалімдер осы

жинақтардан көтеріліске байланысты құжаттармен оқушыларды таныстыра алады.

Осы тақырыпты оқыту барысында мұғалімдер көтеріліске байланысты шығарылған деректі фильмдерді пайдалана алады. Мысалға, Махамбеттің көтерілісті ұйымдастырушы ретіндегі рөлін, оның қазақ шаруаларын азаттық күреске шақырған жалынды өлеңдерін көрсететін Ә.Ламашевтың "Махамбеттің ізімен", Ж.Жетіруовтың "Махамбет" атты деректі фильмдерді, И.Тайманұлының көтерілістің көсемі, халық мұңын жоқтаушы қайраткер екенін көрсететін 1992-жылы "Қазақфильм" киностудиясы шығарған "Мінгені Исатайдың Ақтабан-ай!" атты деректі фильмді айтуға болады. Бұл фильмде архив деректері, зерттеушілер Н.Савичев, Сербаринов, А.Рязанов, В.Шахматов, И.Кенжалиев еңбектерінен үзінділер келтірілген. Қазіргі зерттеушілер академик З.Қабдолов, Эль-Фараби атындағы Қазақтың Ұлттық университетінің доценті Н.Көшекбаев, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің доценті А.Шамғонов, жазушы, ҚР Мемлекеттік сыйлығының иегері Ә.Сарайдың түсіндірмелері, Исатай батырдың ұрпақтары Құрмет Шамахов пен Құрман Таңқашевтердің әңгімелері өте қызықты-ақ. Бұл деректі фильмде Исатай, Махамбет батырлардың жортқан жолдарына шолулар жасалып, қазіргі ұрпақ өткен тарихтың беттерімен жан-жақты таныстырылады. Қорыта айтқанда, бұл фильмдердің оқушылардың осы тақырыпты терең түсінуіне қосар үлесі мол.

Сонымен бірге, тарихшы мұғалімдер бұл тақырыпты оқыту барысында қолыңыздағы еңбектің авторы дайындаған "Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған халық-азаттық көтеріліс (1836-1838 жылдар)" атты картаны пайдаланғаны дұрыс болар еді. Бұл картаны дайындаудағы негізгі мақсат - оқушылардың Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған халық-азаттық көтеріліс тарихын терең меңгеруіне көмектесу болып табылады. Сызба карта жасалмас бұрын осы көтеріліске қатысты көптеген әдебиеттер оқылды. Сызба картаға алдымен Ішкі ордадағы Бөкейхан алғаш қоныс еткен Жалтыр көлі және Жанбай орналастырылды. 1836-жылы наурыз айында көтерілістің алғашқы қақтығысы болған Манаш, одан әрі Бекетай, Жаманқұм, Теректіқұм, Мыңтөбе, Найзашағыл сияқты құмдар, Хан ордасы, 1837-жылы 15-қарашада Геке бастаған патша өкіметі әскерлерімен көтерілісшілер арасындағы

шешуші шайқас болған Тастөбе және басқа да жерлер мен көптеген қайраткерлердің (Жәңгірхан, Исатай, Махамбет, Дәулеткерей, Құрманғазы) туған, қайтыс болған жерлері де сызба картада орнын тапты. Бұл тұста атап өтетін бір жай, кезінде Е.Бекмаханов пен Л.Бекмаханованың "Қазақ ССР тарихы" оқулығына енгізілген "Бөкей ордасында 1836-1837-жылдары болған көтеріліс" картасына жаңадан 30-дан аса толықтырулар енгізілді.

Ішкі ордада көтеріліс жеңіліс тапқаннан кейін И.Тайманұлы мен М.Өтемісұлы бастаған шағын отряд 1837-жылы 13-желтоқсан күні таңда Жайық өзенінен Азия бетке - Кіші жүзге өткен кезден бастап, көтерілісшілер жолын көрсету оңай болмағандығын айтқым келеді. Бұл тұста тек архивтік деректер мен зерттеушілердің еңбектері ғана негізге алынды. И.Тайманұлы мен М.Өтемісұлы батырлар өздерінің зор ұйымдастырушылық қабілетінің нәтижесінде, 6 айға жетпейтін уақыт ішінде Кіші жүзді аралап, қол астына 3 мыңнан аса сарбаз жинаған. Осыншама адамның көтерілісшілер құрамына қосылуының басты себебі, олардың патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсылығы және сол саясатты жүзеге асырып отырған Кіші жүздің батыс бөлігінің басқарушы сұлтаны Баймағамбет Айшуақовқа деген наразылығы болатын. Сызба картада И.Тайманұлы мен Қ.Есімов бастаған көтерілісшілер жүріп өткен жорық жолдары көрсетілген.

Көрнекі құралмен танысу барысында оқушылар, бұл көтерілістің негізгі ошақтары Қазақстанның бүкіл батыс өңірін, қазіргі әкімшілік бөлумен айтқанда Батыс Қазақстан, Атырау, Ақтөбе, Маңғыстау облыстарын қамтығандығын көреді. Тарихшы мұғалімдер сызба картадағы Манаш, Бекетай құмы, Жиделі, Орда, Тастөбе (қазір Тасоба деп аталады -автор), Тайсойған, Желтау, Доңызтау, Иманқара, Оймауыт, Ақбұлақ және басқа да көптеген жерлердің халқымыздың отаршылдыққа қарсы күресінде әрқайсысының өзіндік орны бар екендігіне оқушылардың назарын аударуы қажет деп есептейміз. Олай болса, бұл еңбектің жас ұрпақты патриоттық, отан сүйгіштік рухта тәрбиелеуге де үлкен көмегі бар.

Республикамыздың Білім және ғылым министрлігі бұл картаны 2004-2005-оқу жылынан бастап негізгі және орта мектептерде, лицейлер мен гимназияларда, арнаулы орта және жоғарғы оқу орындарында "Қазақстан тарихы" пәні бойынша көрнекі құрал ретінде пайдалану туралы шешім қабылдады. Облыстық Білім

Департаменттері тапсырыс беру арқылы бұл картаны кез-келген уақытта "Мектеп" баспасынан шығартып ала алады.

Міне, жоғарыда айтылған деректі фильмдер мен көрнекі құралдар, сайып келгенде, оқушылардың осы тақырыпқа байланысты қазіргі кезеңмен ұштастырылған, кең ауқымды түсінік алуына және олардың патриоттық рухта тәрбиеленуіне қолайлы жағдай жасайды.

в) Тақырыпқа байланысты танымдық материалдар.

ИСАТАЙ ТАЙМАНҰЛЫ (1791-1838) - 1836-1838-ж. Бөкей (Ішкі) Ордасы мен Кіші жүздің батыс бөлігінде болған ұлт-азаттық көтерілістің басшысы. Тегі Беріш Ағатай батырдың төртінші ұрпағы. Қазіргі Атырау облысы Қызылқоға ауданы аумағындағы Тайман жалы деген жерде дүниеге келген. 1808-жылдың 18-желтоқсан күні Бақсай бекінісі тұсынан Жайық өзенінен өтіп, Бөкей ханның қол астына көшіп барған. Исатайдың парасаттылығын, ел басқару қабілетін, халық арасындағы беделін байқаған хан Бөкей 1812-жылы 21 жасар Исатайды Беріш руына старшын етіп тағайындап, Каспий теңізінің солтүстік жағалауындағы шұрайлы бес аралды - Қарақамыс, Күйгін, Көлденең, Байсары, Кемелі аралдарын (Бұл аралдардың сілемдері қазіргі Атырау облысы, Исатай ауданы аумағында - автор) - қоныс етіп берген. Жасынан алымды, сөзге шешен, бірбеткей, өжет, қара қылды қақ жаратын әділ Исатайды көре алмаушылар көбейіп, ақыры солардың жаласынан ол 1818-1819-жылдары Сарайшық, 1824-жылы Орынбор түрмелеріне жабылады, бірақ тағылған кінәлар дәлелденбей, босатылады. Ханнан, сұлтандар мен билерден, Қарауылқожа Бабажановтан жәбір көрген қарапайым халық Исатайдың маңына жинала бастайды. 1833-жылы Жәңгір хан осыған дейін Исатай басқарып келген шөбі шүйгін, суы мол бес аралды Қарауылқожаның билігіне беріп, Исатайды қарауындағы елімен шаруашылыққа қолайсыз-суы аз, құм басқан Мыңтөбеге аударады. Жәңгір ханның және басқа да феодалдардың халыққа жасап отырған қысымшылығы туралы Исатай бастаған бір топ старшындар Орынбордағы шекара комиссиясына, тіпті губернатордың өзіне талай рет арыздар жазады. Бірақ одан ешқандай қортынды шықпайды. Өртүрлі алым – салықтардан күйзелген, жайылымнан айрылған, қазақ әскерлері мен жергілікті феодалдардың екі жақты езгісінен әбден шыдамы таусылған бұқара халық қолына қару алып, көтеріліске шығады. Бұл – 1836 – 1837-жылдардағы Бөкей хандығындағы немесе Ішкі ордадағы старшын Исатай Тайманұлы

басқарған халық-азаттық көтерілісі еді. 1836-жылы наурыз айында Манаш деген жерде басталған көтеріліс 1837-жылдың жазында бүкіл Бөкей хандығына тарады. Жәңгір хан мен оның айналасындағыларға наразылардың бәрі Исатайдың маңайына жиналады. Келген жігіттер атпен, азық-түлікпен, қару–жарақпен қамтамасыз етіледі. Осылайша, И.Тайманұлы белгілі бір тәртіпке негізделген азаматтық және әскери ұйымның басшысына айналады. Осы тұста сұлтан М.Шөкин ханға “Көтерілген шаруалар ешкімге бағынбайды, өз алдына бір республика” деп жазған. 1837-жылдың қазан айының аяғына қарай 2000-дай сарбазбен Исатай хан ордасын қоршайды. Жәңгір хан Орынбордан әскери көмек сұрайды. Генерал-губернатор В.А.Перовский Ордаға подполковник Геке бастаған жазалаушы әскер жібереді. Көтерілісшілер мен Геке бастаған әскер арасындағы шешуші шайқас 1837-жылы 15-қарашада Тастөбе деген жерде болады. Көтерілісшілер қаншама ерлікпен шайқасса да ұрыстың тағдырын зеңбіректер шешеді. Зеңбіректердің жарылған оғы мен зіркіліне шыдай алмай көтерілісшілер кейін шегінуге мәжбір болады. Осы ұрыста Исатайдың әйелі мен баласы Ақай қаза табады.

Тастөбеде қолға түспеген Исатайдың басына оны тірідей ұстағанға 500 күміс ақша тігіледі, ал, “өлтірген адамға сол ақшаның жартысы беріледі” деп жарияланады.

Ішкі ордада көтерілісті одан әрі жалғастырудың мүмкіндігі жоқ екендігін түсінген И.Тайманұлы 1837-жылы 13-желтоқсан күні таңда өзінің ескі досы Құрақ Маябасовтың көмегімен 37 адамды бастап, Сарытоғай мен Жаманқала аралығында Жайықтың шығыс бетіне-Кіші жүзге өтеді.

Кіші жүзге өткен И.Тайманұлы бастаған шағын топ ақын М.Өтемісұлымен бірге бүкіл Кіші жүзді аралап, патша өкіметінің отарлық саясатының және солардың қол шоқпары хандар мен сұлтандардың халыққа жасап отырған озбырлығын шаруаларға түсіндіріп, оларды қолдарына қару алып, өздерінің азаттығы үшін күреске шығуға шақырады. Осы мақсатта ол сұлтан Қайыпқали Есімовпен күш біріктірді. Исатай бастаған көтерілісшілерге батыр Ж.Тіленшиев, би Ж.Құланов бастаған сарбаздар, жалпы алғанда Адай, Шеркеш, Таз, Шөмекей, Табын, Кете т.б. рулардан 3000-дай адам жиналады.

Исатай бастаған көтерілісшілердің Кіші жүзге қарай жақындап келе жатқан Кенесары Қасымов басқарған ұлт-азаттық көтерілісіне

қосылып, үлкен соғысқа айналып кетуінен қауыптенген патша өкіметі көтерілісті басу әрекетіне кіріседі. 1838-ж. шілде айының бас кезінде Орынбор генерал-губернаторы полковник Геке басқарған зеңбіректермен қаруланған әскерлерді Исатайларға қарсы аттандырады. Сонымен бір мезгілде Горск қамалынан бір топ әскерді бастап сұлтан Баймағанбет Айшуақов та шығады. 1838-ж. шілдеде 500 сарбазбен келе жатқан Исатайлар ойламаған жерде Ақбұлақ өзеннің жағасында Геке мен Баймағанбет сұлтанның біріккен әскерімен кездесіп қалады. Әскери күші жағынан тең емес шайқаста көтерілісшілер үлкен ерлік көрсетеді. Зеңбірек оғынан көп адам қаза табады. Исатайдың атына оқ тиіп, ол жаяу соғысады. Ақыр соңында, патша әскерлері Исатайдың басын шауып, өлтіреді. Осы ұрыста Исатайдың Оспан атты ұлы да қаза табады. Исатай қаза тапқаннан кейін, көтеріліс одан әрі дамымай, ыдырап кетеді.

Көтеріліс басшысы Исатай Тайманұлы басынан өткен көптеген ауыр әрі қауіпті оқиғаларға мойымай, асқан қайсарлық көрсетіп, өз жауларымен өмірінің ақырына дейін алысып өтті. Тек Исатай ғана “өлгенінше көпті соңына ерте алды” (Х.Досмұхамедов). “Тыптыныш әлемде,-деп жазды орыс журналисі Н.Савичев, - қап-қара тұнық аспанда кейде жарқырап, зулап, жан-жағына от шашып, жұртты таң қалдырып келе жатқан метеорды көресің. Тап осы метеор сияқты жарқын бейнелі, абзал, терең ақыл – ойдың иесі, халық қамын ойлаған қажырлы батыр - Исатай”.

Қазақ кедейлерінің көсемі И.Тайманұлы есімі – халықтың мәңгі есінде. Ақтөбе облысының Қобда ауданында Исатай батыр мен оның баласы Оспанға шайқас болған жерде ескерткіш орнатылған. Атырау облысы, Исатай ауданының орталығы Аққыстауда да Исатай батырдың ескерткіші бар. Атырау қаласындағы орта мектепке және көшеге, Жұмыскер селосындағы орта мектепке батырдың есімі берілген. Батырдың туған жеріндегі “Тайман жалы” деп аталатын орынға мемориалдық тақта қойылып, Аққыстау селосында батырдың мемориалдық мұражайы ашылды. 1991-жылғы қыркүйек айында халық батыры И.Тайманұлының туғанына 200 жыл толуы республика көлемінде аталып өтті. Осы мерейтойға орай Қазақ ССР Ғылым Академиясының ұйымдастыруымен Алматы және Атырау қалаларында ғылыми-теориялық конференциялар өткізілді. И.Тайманұлы мен оның ұрпақтары туралы “Қазақфильм”

киностудиясы “Мінгені Исатайдың Ақтабан - ай” атты деректі фильм түсірді.

МАХАМБЕТ ӨТЕМІСҰЛЫ (1803–1846) - 1836–1838 – жылдардағы Бөкей хандығы мен Кіші жүздің батыс бөлігіндегі халық – азаттық көтеріліс басшыларының бірі. Қазақтың көрнекті ақыны, батыры. Ішкі ордада Бекетай құмы деген жерде дүниеге келген. Кіші жүздегі Байұлы тайпа бірлестігіне жататын Беріш руының Жайық бөлімінен. Әкесі Өтеміс Бөкей ордасында старшын болған. Махамбет татарша, орысша сауатты болған. Жәңгір хан баласы Зұлқарнайын Орынборға оқуға барғанда, Махамбетті оның қасына қосып жібереді.

Жәңгір хан Махамбетке старшын атағын да береді. Алайда ХІХ-ғасырдың 30 – жылдарының орта кезінде Жәңгір хан мен Махамбет арасында үлкен келіспеушілік болып, Махамбет хан ордасынан кетіп, Ресейдің отаршылдық саясатын қолдаушы, қарапайым халықты қанаушы хан – сұлтандарға қарсы қозғалысты ұйымдастыру мақсатында Исатай Тайманұлына келіп қосылады. Оның жалынды жырларында көтерілістің мақсаты айқын көрінеді:

Еділдің бойы ен тоғай,
Ел қондырсам деп едім.
немесе

Өздеріндей хандардың
Қарны жуан билердің
Атандай даусын ақыртып,
Лауазымын көкке шақыртып
Басын кессем деп едім.

И.Тайманұлы мен М.Өтемісұлы бастаған көтеріліс жеңіліс тауып, көтеріліс басшысы Исатай батыр қаза тапқаннан кейін де Махамбет хан- сұлтандардың халыққа жасап отырған зорлық-зомбылықтарын әшкерелейтін көптеген өлеңдер шығарады. Сол үшін де Махамбет 1841-жылы тұтқынға алынып, Орынбор түрмесіне қамалады. Бірақ, көп кешікпей абақтыдан босатылады. Алайда, сұлтан Баймағанбет Айшуақов Махамбетті үнемі қудалап, ақыр соңында 1846-жылы 20-қазанда өзіне сенімді адамдарды жіберіп, қазіргі Атырау облысы, Индер ауданы Қараой деген жерде оны өлтіртеді.

Махамбеттің халыққа кең танымал толғаулары кек пен намысқа, серт пен сеіімге, жігерге, өршіл рухқа толы. Оның өлеңдерінде көтеріліс басшысы Исатайдың ұраншысы ретінде өзінің бейнесі көрініс береді.

Сонымен бірге, Махамбет күйші-сазгер де болған. Оның "Өкініш," "Жайық асу", "Қайран Нарын", "Жұмыр-Қылыш", "Шілтерлі терезе", және басқа да көптеген күйлері бар.

Жауынгер-ақын Махамбет Өтемісұлының есімі - халықтың мәңгі есінде. Атырау облысында ақын атындағы аудан және село, облыс орталығында Махамбет атындағы қазақ драма театры бар. Орал қаласындағы мемлекеттік университет, Астана қаласындағы оқушылар сарайы ұлы ақынның есімімен аталады. 2003-жылы қыркүйек айында Махамбет Өтемісұлының 200-жылдық мерейтойы ЮНЕСКО-ның шешімімен халықаралық дәрежеде аталып өтті. Атырау қаласында Исатай мен Махамбет батырларға ескерткіш орнатылды.

БӨКЕЙ ХАН (туған жылы белгісіз-21.05.1815) - Нұралы ханның баласы, Бөкей ордасының негізін салушы, 1801- жылға дейін Кіші жүзде хан кеңесінің төрағасы болды. Кавказ линиясының қолбасшысы генерал-лейтенаит К.Ф.Кнорринг арқылы патшаға өтініш жазып, өз қоластындағы қазақтарды Еділ мен Жайық арасындағы жерлерге қоныстануға, Ресей азаматтығын қабылдауға рұқсат сұраған. 1801-жылы 11-ші наурызда бірінші Павел патша Бөкей сұлтанға өзі қалаған жерлерге көшіп-қонуға ресми жарлықпен рұқсат берді. Осылайша, Ресей мен Қазақстан арасында Ішкі Орда (кейін Бөкей ордасы) мемлекеті құрылды. Оның жер көлемі шығыстан батысқа 350 шақырым, оңтүстіктен солтүстікке 250 шақырым деп белгіленді. 1801-жылы күзде Бөкей сұлтан Сарайшық тұсынан 5001 от басымен 22775 жанмен Ішкі Ордаға өтті. Ішкі Ордадағы халық саны жыл сайын көбейе түсті. 1801-жылдан 1812-жылға дейін Бөкей Ішкі Орданы сұлтан дәрежесінде басқарды. 1812-жылы 1-мамырда император сұлтандарға, билерге, старшындарға, жалпы Кіші жүз қазақтарына Бөкей сұлтанды хан деп тану жөніндегі грамотаға қол қойды. Бұдан бұлай Ішкі орда Бөкей ордасы немесе Бөкей хандығы деп аталатын болды. 1812-жылғы 7-маусымда Орал қаласының іргесіндегі хан тоғайында Бөкейді хан тағына отырғызу салтанаты болды.

Бөкей хан көршілес Ресей губерниясымен керуен саудасын дамытуға күш салды. Бөкей хан кезінде Орда қазақтарының әлеуметтік -экономикалық жағдайлары біршама жақсарды. Ол 1815-жылы қайтыс болған. Онын зираты Астрахань облысы Краснояр ауданы мен Атырау облысы, Құрманғазы ауданы шекарасында Кіші Арал деген жерде. Бөкей хан өзіне мұрагер етіп баласы Жәңгірді қалдырған. Батыс Қазақстан облысының бұрынғы Орда ауданы 2000-жылдан бастап "Бөкей Ордасы ауданы" деп аталды.

ЖӘҢГІР ХАН (1801-1845) - 1823-1845 жылдардағы Бөкей ордасының ханы, Бөкей ханның баласы. 1801-жылы Сарайшықта туған. 1823-жылға дейін Астрахань губернаторы Андреевскийдің үйінде тәрбиеленіп, европаша білім алған. Ол орыс, татар, араб, парсы тілдерін білген. 1824-жылы 20-маусымда Орал қаласы маңындағы Хан тоғайында Жәңгірді хан көтеру рәсімі болған. Жәңгір хан Еділ-Жайық өзендері аралығында Ресей империясының отаршылдық саясатын белсенді түрде іске асырушы болды. Сонымен бірге, Жәңгір хан Бөкей ордасында өз заманы үшін алдыңғы қатарлы болып келетін көптеген шараларды іске асырды. Ол 1826-жылы император І-Николайдың рұқсатымен Жасқұс деген жерден Бөкей хандығының орталығын салдырды. Ол Орда деп аталды (қазір Батыс Қазақстан облысы Бөкей ордасы ауданы аумағында - автор). Ордада Қазақстанда тұңғыш рет дәрігерлік бөлімше, дәріхана, архив, музей ашылды. 1832-жылдан бастап Бөкей ордасында сауда жәрменкесі ұйымдастырылды. Хандықтың алғашқы картасы жасалды. Жәңгір хан шешек ауруына қарсы егудің негізін салды. Қазақ шежіресі нұсқаларының бірін жазды, бұл еңбек қазір Қазан университетінде сақтаулы. 1844-жылы Қазан университетінің жанындағы ғылыми кеңеске мүше болып сайланді. 1838- жылы Тарғын өзені бойында жеміс-жидек бауының ("хан жайлауы") негізін қалады. 1841-жылы Жәңгір хан өз қаражатына қазақ балалары үшін мектеп ашқызды. Бұл мектепте негізінен, ауқатты қазақтардың балалары оқыды. Императорға киіз үйдің таза алтыннан соққан макетін сыйлаған Мақаш Бекмұханбетов, ғалым-этнограф Мұхамбет-Салық Бабажанов, қазақтың тұңғыш генерал-лейтенанты, Балқан шайқасының батыры Ғұбайдолла Жәңгір ұлы, қазақтан шыққан тұңғыш филология ғылымдарының кандидаты Бақтыгерей Құлманов, тұңғыш заң ғылымдарының кандидаты Уалитхан Танашев және басқалар осы мектепте оқып, білім алған. 1842-жылы Жәңгір хан бұталар мен

орман ағаштарын сақтау және оны кесуге, оларда мал жаюға тиым салу туралы ереже қабылдады. 1844-жылы Ішкі орда қазақтарына малдарын жұттан аман сақтау үшін жемшөпті күні бұрын дайындауды, өздеріне тиісті орындарда шабындықтарды суландыру үшін артезиан құдықтарын орнатуды міндеттеді. 1840-жылы Жәңгір ханға генерал-майор атағы берілген. Жәңгір ханның халыққа жасаған озбырлығына және ол арқа сүйеген Ресейдің отаршылық саясатына қарсы бағытталған Исатай-Махамбет батырлар бастаған 1836-1837 жылдардағы Бөкей ордасындағы халық-азаттық көтерілісті орыс әскерлерінің күшімен басып-жаншуды және көтерілісшілерді жазалауды ұйымдастырушы ретінде де ол халық санасында қалды. 2003- жылы Орал қаласындағы аграрлық-техникалық университетке Жәңгір хан есімі берілді.

ҚАЙЫПҚАЛИ ЕСІМОВ- (1789-шамамен 1857) - Есім ханның үлкен ұлы. 1797-жылы Сырым Датұлы бастаған көтерілісшілер Есім ханды өлтіргеннен кейін Қайыпқали Есімов Ішкі ордада Бөкей сұлтанның камқорлығында болады. Кейін Бөкей ордасының сұлтаны ретінде бір руды басқарады. 1826-жылы Жәңгір ханмен бірге 1-Николай патшаның таққа отыру салтанатына қатынасады. Қайыпқали Бөкей Ордасында хан болуға үміттеніп сол үшін де Жәңгір ханмен араздасқан 1827-жылы өзінің қарамағындағы старшындарды Жәңгір ханға бағынбауға, оған алым-салық төлемеуге, тіпті халықты Жайықтың шығыс бетіне көшуге үгіттейді. Сол үшін, 1828-жылы ақпан айында тұтқынға алынып, Орынбор түрмесіне жабылады. 8 айдан соң абақтыдан босатылған Қайыпқали 1829-жылдың басында Бөкей ордасы қазақтарын бастап, Жайықтың Кіші жүз бетіне көшуге дайындады. Алайда, 1829 -жылдың наурыз айында Жайық өзенінің батыс жағындағы 20 верст жерде, Орал қазақ әскерінің атаманы генерал-майор Д.М.Бородин оны тұтқындап, әуелі Орал кейін, Орынбор қаласына түрмеге жібереді. Бір жылдан соң Орынбор түрмесінен қашып шыққан Қайыпқали, Кіші жүздің далалық аймағында бірнеше жыл жүреді. 1836-жылы Хиуа ханы Аллақұлдың шақыруымен Хиуаға барып, "Батыс қазақтарының ханы" деген лауазым алады. Кіші жүзге қайтып келіп Хиуа хандығының пайдасына зекет жинайды. 1838-жылы И.Тайманұлы мен М.Өтемісұлы бастаған көтеріліске қосылып, аз уақыт олармен бірге көтерілісті басқарады. Алайда, көтеріліс басшылары мен Қайыпқалидің мүдделерінің алшақтығы көп-кешікпей-ақ анық

байқалады. 1838-жылы 12-шілдеде полковник Геке басқарған жазалаушы әскермен болған ауыр шайқаста И.Тайманұлы қаза тапқаннан кейін, Қайышқали Есімов қол астындағы әскерін тастап бір топ адаммен Хиуаға қашады. ХІХ ғасырдың 50-жылдардың ортасына дейін Хиуа ханы тағайындаған “Батыс казактарының ханы” ретінде қазақтардан зекет жинап, оларды Хиуа хандығына қарай көшуге үгіттеумен болады. Кейін Хиуа ханы Мұхаммед-Эмин оны хандық атақтан айырады.

ҚАРАУЫЛҚОЖА БАБАЖАНҰЛЫ (1785-1850). 1809-жылы Кіші жүзден Ішкі ордаға қоныс аударған. Жәңгір хан оны 1833-жылы Каспий теңізінің солтүстік-батыс жағалауындағы жерлердің басқарушысы етіп тағайындайды. Кезінде хан Бөкей бұл жерлерді старшина Исатай Тайманұлына басқаруға берген болатын. Қарауылқожа Бабажанұлы 1834-жылы Астрахань қаласында Каспий теңізінің солтүстік-батыс жағалауындағы жерлерді жалға беру жөнінде князь Н.Б.Юсуповтың іс басқарушыларымен шарт жасасады. Ол ірі феодал, өсімқор-саудагер болды. Оның зорлық зомбылығынан бұқара халық қатты азап шекті. Мұның өзі 1836-1837- жылдарда Бөкей ордасында И.Тайманұлы мен М.Өтемісұлы бастаған шаруалар көтерілісінің шығуының бір себебі болды

Көтерілісшілердің бір талабы-Қарауылқожаны қызметінен босату болатын. И.Тайманұлы бастап қол қойған көтерілісшілердің арызына байланысты Орынбор генерал-губернаторы В.А.Перовский 1837-жылы желтоқсан айында Қ. Бабажанұлын биліктен тайдырды. Жәңгір хан Орынбордың жаңа генерал-губернаторы В.А.Обручевке 1843 және 1845 жылдары Қарауылқожаны бұрынғы қызметіне қайта тағайындау туралы өтініш жасап, ақыры дегеніне жетті. Қарауылқожа Бабажанұлы- Каспий теңізінің солтүстік жағалауында тұнғыш ағаш үй тұрғызушылардың бірі. (ол үйдің орны қазіргі Атырау облысы, Исатай ауданының аумағында-автор) Ол Бөкей ордасында астық саудасын ұйымдастырушы кәсіпкер болды. Қарауылқожа Бабажанұлы балаларын Орынбордағы Неплюев әскери училищесінде оқытқан. Солардың бірі- ғалым-этнограф- Мұхамбет-Салық Бабажанов еді.

БАЙМАҒАМБЕТ АЙШУАҚҰЛЫ.(1790-1847) 1797-1805 жылдары Кіші жүзді басқарған Айшуақ ханның баласы, Әбілхайыр ханның немересі. Патша үкметінің қазақ даласында жүргізген отаршылдық саясатына қолдау көрсеткені үшін әскери старшын,

подполковник, полковник шендерін алған. Қаратай Нұралыханұлымен және Орал қазақ әскерлерімен бірігіп Жоламан Тіленшіұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысты басуда үлкен белсенділік танытты. 1830-жылы Кіші жүздің батыс бөлігінің басқарушы сұлтаны болып тағайындалды. 17 жыл бойы қоластындағы қазақ шаруаларын феодалдық езгіге салды. Сондықтан да Баймағамбет сұлтанның қарамағындағы шаруалар И.Тайманұлы мен М.Өтемісұлы бастаған көтеріліске белсене араласты. 1838-жылдың алғашқы 6 айында Кіші жүздің батыс бөлігінде кең көлемде өрістеген И.Тайманұлы мен М.Өтемісұлы басқарған халық-азаттық көтерілісті басуда ерекше белсенділік көрсетті. 1838-жылы 12-шілдеде Ақбұлақ өзені бойындағы шайқаста Геке мен Б.Айшуақұлы басқарған әскерлермен болған шайқаста көтеріліс басшысы И. Тайманұлы ерлікпен қаза тапты. Көтерілістің екінші басшысы М.Өтемісұлын үнемі қуғындап, ақыры 1846-жылдың қазан айында өзіне сенімді адамдарды жіберіп, Қараой деген жерде Махамбетті өлтіртті. ХІХ ғасырдың 40-жылдарында Кенесары Қасымұлы бастаған халық-азаттық көтерілісті басуға да араласты. 1846-жылдың желтоқсаны мен 1847-жылдың наурыз айы аралығында Санкт-Петербург қаласына барып, І Николай патшаның қабылдауында болды, генерал-майор дәрежесін алды. Ауылға қайтар жолда 1847-жылы 27- ақпанда Елек өзенінде суға кетіп, өлді.

ГЕКЕ КАРЛ КАРЛОВИЧ – Орынбор генерал-губернаторының ерекше тапсырмалар жөніндегі чиновнигі. 1837-жылы қазан айында И.Тайманұлы мен М.Өтемісұлы бастаған көтерілісшілер Жәңгірхан ордасын талқандау қаупі төнген кезде Орынбор генерал-губернаторы В.А.Перовский көтерілісті басуды ұйымдастыру үшін подполковник Гекені Ордаға жіберді. Гекенің жарлығымен Кулагино және Горск қамалдарынан, Зеленов бекінісінен, хан ордасынан жинақталған жазалаушы әскерлер 1837-жылы 15- қарашада Тастөбе деген жерде зеңбіректердің көмегімен көтерілісшілерді жеңіп, оларды ыдырауға мәжбүр етеді. Қазақ ауылдарын аяусыз талап, көтеріліске қатынасушылардың біразын тұтқынға алады. 1838-жылы Исатай, Махамбет батырлар бастаған көтерілісшілер Кіші жүзге бағыт алған Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліске қатынасушылармен қосылуға бет бұрған кезде генерал-губернатор В.А.Перовский полковник Гекені зеңбіректермен қаруланған үлкен отрядпен көтерілісті басуға жібереді. Геке мен Баймағамбет

Айшуақовтың біріккен жазалаушы әскерлері 1838-жылы 12-шілде күні И.Тайманұлы мен М.Өтемісұлы бастаған көтерілісшілермен Ақбұлақ өзені жағалауында кездесіп, оларды талқандайды. Көтеріліс басшысы И.Тайманұлы ұрыста қаза табады. Осылайша, 1836-1838-жылдарда Бөкей ордасы мен Кіші жүздің батыс бөлігін қамтыған халық-азаттық көтеріліс біржола жеңіледі. Кейін Гекеге генерал-майор шені беріліп, Орал қазақ әскерлерінің атаманы қызметіне тағайындалады.

ПЕРОВСКИЙ ВАСИЛИЙ АЛЕКСЕЕВИЧ (1795-1857) – Орынбор губерниясының генерал-губернаторы. Москва университетінің түлегі. 1818-жылы император І-Николайдың адъютанты болып, патша Россияны аралаған кезде, оның жанында жүрген. Декабристер көтерілісі кезінде Сенат алаңында императормен бірге болған В.А.Перовскийге оқ тиіп, жараланған. 1828-1829- жылдары орыс-түрік соғысына қатынасқан. 1828-жылы оған генерал-майор атағы берілген. 1833 –жылы В. А.Перовский Орынбор әскери губернаторы болып тағайындалады. Осы қызметті ол 1842-жылға дейін атқарады. 1851- жылы император В.А.Перовскийді Орынбор мен Самараның генерал-губернаторы етіп қайтадан тағайындайды. 1857-жылы ол денсаулық жағдайына байланысты бұл қызметтен біржола кетеді. В.А.Перовскийдің кезінде патшалық Ресейдің Қазақстанды отарлауы күшейе түсті. Жаңа әскери шептердің жүргізілуіне байланысты қазақтар көптеген жайылым жерлерден айырылып, олардың әлеуметтік жағдайлары нашарлады. 1837-жылдан бастап Кіші жүзде үй басына 1,5 сом болып келетін ақшалай салық енгізілді. В.А.Перовскийдің 1839-1840-жылдары Хиуаға жасаған жорығы сәтсіз аяқталды. 1853-жылы В.А.Перовский бастаған орыс әскерлері Қоқан хандығының бекінісі Ақмешітті басып алды. Ақмешіт ұзақ жылдар Перовск деп аталды. Ол Сырдария өзені бойында бірнеше бекіністер салдырып, Арал флотын құрды.

Исатай – Махамбет көтерілісі мектептерде қалай оқытылып жүр?

(“Қазақстан тарихы ” оқулығындағы кейбір қателіктер)

Биылғы жылдың ақпан айында Алматыда “Жаңа ақпараттық коммуникациялық ортада кәзіргі заман оқулығын дайындаудың және оқу кітабын басып шығарудың өзекті мәселелері ” атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция болып өтті. Осы жиында жасаған баяндамасында ҚР Білім және ғылым министрі Ж.Түймебаев соңғы жылдары республикалық басылымдарда мектеп оқулықтарының сапасына және онда кетіп жатқан

қателер мен бұрмаланған деректерге байланысты баспасөз бетінде сыни мақалалардың жарияланып жатқандығына конференцияға қатысушылардың назарын аударды. Министр жаңа оқулық жазуда авторлар дәлелденген, нақтыланған заманауи ғылыми ұстанымдарды негізге ала отырып, оқулық әзірлеуде оқушылардың жас деңгейін, психологиялық ерекшеліктерін де ескерулері керек деген мәселе қойды.

Сөздің шыны керек, Білім және ғылым министрі мәселені дер кезінде және нақты қойып отыр. Себебі, 21 ғасырда оқитын оқушылардың оқулығы өткен ғасыр оқулықтарымен салыстыруға болмайтын кәзіргі замандағы озық техника мен технология жетістіктері негізінде жазылуы керек қой. Алайда, мұндай оқулықтар дайындалып жарық көргенше мұғалімдер де, оқушылар да кәзіргі оқулықтарды пайдалана тұрады.

Ал кәзіргі оқулықтардағы қателер қандай? Соған мысал ретінде біз осы мақаламызда 8-сыныпқа арналған “Қазақстан тарихы” (Алматы, “Мектеп” баспасы, 2004) оқулығындағы И. Тайманұлы мен М. Өтемісұлы бастаған көтеріліске байланысты қателер мен бұрмаланған деректер туралы сөз қозғайық. Алдымен тақырыптың атына көңіл аударсақ “1836 – 1838 жылдардағы Бөкей Ордасындағы шаруалар көтерілісі”. Мінеки, қателіктің басы осы тақырыптың атынан шығып тұр. Осы тақырыптың мазмұнымен танысқаннан кейін шын мәнінде көтерілістің екі аймақта 1836-1837-жылдары Бөкей ордасында және 1838-жылдың алғашқы 6 айында Кіші жүздің батыс бөлігінде болғандығын анық байқауға болады. Өкінішке орай, біздің тарихшы ғалымдарымыздың әлі күнге дейін бұл көтерілістің жылдарын дұрыс көрсеткенімен, оның аумағын

“Бөкей ордасындағы” деп негізсіз тарылтып жүргенін айтпай кетуге болмайды.

Оқулықтағы әрбір тақырып оның мазмұнын дәл білдіруі керек, ал жоғарыда көрсетілген тақырыптың атынан көтеріліс тек қана Бөкей ордасында болған екен деген пікір туады. Сонда патша үкіметінің отаршылдық саясатына қарсы бағытталған қазіргі Ақтөбе, Атырау, Маңғыстау, Батыс Қазақстан облыстары аймақтарын қамтитын 3000-нан астам адам қатынасқан Исатай-Махамбет батырлар бастаған 1838-жылдың алғашқы 6 айындағы халық-азаттық көтерілісті қайда жібереміз? Олай болса оқушыларға, тіпті мұғалімдерге түсініксіздік тудырып тұрған тақырыптағы “Бөкей ордасындағы” деген тіркесті болашақта оқулықтың жаңа басылымында алып тастайтын мезгіл болды.

Реті келіп тұрғанда айта кетейік, осы 11-параграфтың тақырыбын “1836-1838-жылдардағы Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы басқарған халық-азаттық көтеріліс” деп атаған дұрыс болар еді. Мұнда көтеріліс болған жылдар да, көтерілістің басшылары да және көтерілістің сипаты да көрсетілген. Тақырыптың өзінен өтілетін сабақтың бүкіл мазмұны көрініп тұр. Бұл жерде көтерілістің болған аумағы – Ішкі Орда мен Кіші жүздің батыс бөлігі әдейі көрсетілмей отыр. Себебі, оның бәрін кірістірсек, тақырып өте шұбалаңқы болып оқушылардың есте ұстауына қиындық келтірген болар еді.

Тақырыптың мазмұнындағы тағы бір өз орнын таппай тұрған нәрсе -91-беттегі көтерілістің 3 кезеңіне бөлінуі және оның 1-кезеңінің тақырыптан тыс тұрғаны. Қарапайым ақылға салсақ, көтерілістің кезеңдері сол оқиға болған жылдардың ішінде (бұл жерде 1836-1838- жылдар аралығында) болуы керек. Ал, оқулықта көтерілістің 1-кезеңі 1833-1836-жылдарды, II-кезең –1837-жылды III кезең 1838-жылдың 12-шілдесіне дейінгі аралықты қамтиды. Осы жерде алдымен байқайтынымыз - параграфтың тақырыбы мен көтерілістің кезеңдерінің арасындағы сәйкессіздік. Дәлірек айтқанда I-кезеңнің тақырыптан яғни 1836-жылдан тыс тұрғаны. Екіншіден, тақырыппен салыстырғанда көтерілістің III кезеңін де Бөкей ордасында болған екен деген түсініктің калыптасу мүмкіндігі. Ал, тақырыптың мазмұнымен танысқанда, III кезеңде көтерілістің Кіші жүздің батыс бөлігінде болғандығын байқау қиын емес. Сондықтан да мұғалім III кезеңде көтеріліс Бөкей ордасында емес, Кіші жүздің батыс бөлігінде болғандығын оқушыларға мұқият түсіндіруі керек. Оған қоса оқулықта көрсетілгендей, III кезең көтерілісшілер күшінің әлсіреп, жеңілу кезеңі, - деген пікірмен келісу қиын. Бұл жерде “Қазақстан тарихының” III томында атап көрсетілгендей, көтерілістің III кезеңі жаңа шайқастарға әзірлік барысында көтерілісшілердің күштерін қайта топтастыру кезеңі деп көрсетілгенінің шындыққа жақын екендігін айтқанымыз дұрыс болады. Ал, жалпы алғанда, оқушылардың түсінігіне осыншама қиындық келтіріп тұрған көтеріліс кезеңдерін 8-ші сынып оқулығына кірістірудің қажеттілігі де болмас. Осы жерде Ж.Түймебаевтың жоғырыда көрсетілген конференцияда оқулық әзірлеуде оқушылардың жас деңгейі мен психологиялық ерекшеліктері ескерілуі керек деген сөзі ойға оралады. Біздің пікірімізше, бұл кезеңдерді алып тастағаннан тақырыптың мазмұнына да, оқушылардың біліміне де ешқандай нұқсан келмек емес. Айта кетейік, соңғы жылдары тарихи әдебиеттерде Исатай – Махамбет батырлар бастаған көтерілістің 3 кезеңнен емес, 2 кезеңнен тұратындығы туралы дәлелдер келтірілуде.

89-беттегі 4-абзац "Бөкей Нұралыұлы (1804-1845ж.ж) Кіші жүздің белді сұлтандарының бірі" деген сөйлеммен басталады. Осы сөйлемдегі жақша ішіндегі жылдардың Бөкей Нұралыұлына еш қатысы жоқ. Бөкейдің хан болып бекітілген жылы - 1812, ал өлген жылы -1815-жыл. Сондықтан да тарихшы мұғалімдер бұл жылдарға ешқандай да көңіл аудармауы керек.

89-беттегі тағы бір кемшілік - Бөкейхан мен оның мұрагері Жәңгірхан арасындағы сабақтастықтың жоқтығы. Оқулықта "Жәңгір жас кезінен білімге құштарлығын байқатты" делініп, одан әрі оның қызметіне сипаттама беріледі. Ал 8-сыныптың оқушылары болса бұған дейін Жәңгірдің кім екендігінен хабардар болған емес. Олай болса, бұл жерде Жәңгірдің Бөкейханның баласы екендігі, Бөкейхан қайтыс болар алдында хандық билікті Жәңгірге мұра етіп қалдырғаны туралы оқушыларға нақты түсінік берілуі керек.

Басқа да қателіктер туралы айтатын болсақ, 98-бетте мынадай сөйлем бар: "Олардың ішінде Исатайдың ұлдары Досмұханбет, Дінбаян, батырдың

жұбайы, М.Өтемісұлының інісі Сүлеймен, тағы 12 адам Орал қаласындағы түрмеге жіберілді". Бұл жерде тарихшы мұғалімдер ескеретін жай: Исатай Тайманұлының ұлы Досмұханбет ешуақытта жау қолына түспеген, жау қолына түскен Исатай батырдың үлкен ұлы-Жақия. (Оқулықта Жақияның орнына Досмұханбет деп қате көрсетілген) Батырдың жұбайының аты – Несібелі.

2004-жылы "Мектеп" баспасынан 8-ші сыныпқа арналған "Қазақстан тарихы" оқулығында "Исатай Тайманұлы бастаған көтеріліс (1836-1838 жылдар)" деп аталатын оқулық карта берілген. Өкінішке орай, бұл картада кемшіліктер өте көп. Тарихшы мұғалімдер үшін біз сол кемшіліктердің басты-бастыларын ғана атап көрсеткіміз келеді

1. Автор картаның тақырыбын “Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған көтеріліс” демей, көтеріліс басшыларының біреуін негізсіз қысқартқан. Автор бұл жерде академиялық “Қазақстан тарихының” 3 томында және басқа да оқулықтарда көтеріліс басшылары ретінде Исатай мен Махамбет батырлардың бірге аталатындығын ескермеген.

2. Исатай мен Махамбет бастаған топтың 1837-жылдың 13-ші желтоқсанында таңда Сарайшықтың маңынан Жайық өзенінен Азия бетке өткеннен кейінгі жүрген жолдары керісінше көрсетілген. Шындығында, олар алдымен Қарабау, Тайсойған құмдарына қарай бет алды, Барлыбай моласына жетіп, одан оңтүстікке - Иманқара, Желтауға қарай ойысқан.

3. Көтеріліс басшысы Исатай Тайманұлының қаза тапқан жері деп Жайық өзенінің батыс (Европа) жағы белгіленген. Шындығында, Исатай Тайманұлы 1838 жылы 12 шілдеде Ақбұлақ өзенінің маңында болған шайқаста қаза тапты емес пе? Махамбеттің өлген жері деп Жем өзенінің төменгі құйылысы көрсетілген. Көтерілістің 2-ші басшысы, дауылпаз ақын Махамбет Өтемісұлының қаза тапқан жері кәзіргі Индердің шығыс жағындағы Қарой емес пе? Жылма-жыл қаншама адамдар Махамбет кесенесіне- Қаройға барады. Мұны картаны дайындаушы автор білмейтін сияқты.

4. Картада граф Безбородконың орнына князь Безбородко, князь Юсуповтың орнына граф Юсупов деп қате көрсетілген.

5. Картада 1838-жылдың шілде айының бас кезінде Орынбордан шыққан полковник Геке басқарған зеңбіректермен қаруланған үлкен жазалаушы отрядтың жолы толық көрсетілмеген. Керісінше, одан маңызы әлдеқайда төмен Жоламан Тіленшіұлы басқарған көтерілісшілерді талқандауға жіберілген атаман Падуров басқарған жазалаушы әскердің жорық жолы үлкен штрихпен және қате көрсетілген. Себебі, Жоламан Тіленшіұлы отряды Елек өзенінің маңайында болып, кейін Кенесары Қасымұлы бастаған көтерілісшілерге қосылған.

6. Картаның Азия бетін қараған оқушы Исатай, Махамбет батырлардың басшылығымен 1838-жылдың бірінші жартысында Кіші жүздің батыс бөлігінде 3 мың адам қатынасқан көтеріліс мүлде болмағандай әсерде қалады. Картаның тақырыбында көтерілістің жылдары дұрыс көрсетілгенмен, картадағы белгілерге қарап, оқушы көтеріліс тек Бөкей ордасында ғана болған екен деген

жаңсақ пікірге келуі мүмкін. Сондықтан, болашақта оқушылардың осы тақырыпты терең меңгеруіне көмектеспейтін, қателігі көп бұл картаны оқулықтан алып тастаған дұрыс болар еді.

Алматы қаласынан 2005 ж шыққан “19 ғ Қазақстан тарихы ”деп аталатын Атластағы”Исатай Тайманұлы бастаған көтеріліс (1836-1838 ж)” деген тақырыптағы картада да 8 сыныпқа арналған оқулыққа жалғанған картадағы қателіктер негізінен қайталанған. Бұл карта “Исатай Тайманұлы бастаған көтеріліс ” деп аталса да онда Махамбет Өтемісұлының суреті берілген.

Сөз орайы келгенде айта кетелік,8 сыныпқа арналған “Қазақстан тарихы ” оқулығындағы карта мен жоғарыда аталған. “21 ғасырдағы Қазақстан тарихы” деп аталатын Атластағы қателерді түзете отырып,осы жолдардың авторының “Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған халық-азаттық көтеріліс (1836-1838 жылдар)” атты оқулық карта дайындағандығын және ол картаны ҚР Білім және ғылым министрлігінің республикадағы негізгі және орта мектептерде және жоғарғы оқу орындарында “Қазақстан тарихы ” пәні бойынша көрнекі құрал ретінде мақұлданғанын қоса айтқымыз келеді.Өкінішке орай , тарихшы мұғалімдер тарапынан сұраныс өте жоғары болса да бұл картаға әлі күнге дейін республика көлеміндегі мектептердің қолы жетпей келеді. Себебі,жылма-жыл Білім және ғылым министрлігі Баспадан шығаруға рұхсат ететін оқулықтар мен қосымша құралдар “Тізіміне” бұл карта бірде кіреді,бірде кірмейді.Ал “Мектеп” баспасы бұл карта “Тізімге” кіргізілген жағдайда және оған облыстардағы Білім басқармаларынан тапсырыс түскен жағдайда ғана көп мөлшерде басып шығаруға болатындығын айтады.Мұның өзі мектеп оқушылары әлі де біраз уақыт жоғарыда көрсетілген қате картаны пайдаланады дегенге саяды.

Біз көтеріп отырған мәселеге байланысты тағы бір айтарымыз-ол авторы Х.К.Ермұқанова болып табылатын “Шың” кітабы туралы.Әділін айтсақ ,бүгінгі күні бұл кітап жоғарғы сынып оқушылары үшін ең жиі пайдаланылатын оқулыққа айналды.Сондықтан да бұл оқулықта кемшіліктің болмағаны абзал.Өкінішке орай ,бұл кітапта да И.Тайманұлы мен М.Өтемісұлы бастаған көтеріліске байланысты қателіктер жоқ емес.Енді соларға тоқталайық: Тақырыптың аты “Бөкей ордасындағы шаруалар көтерілісі (1836-1838)”.Соңғы 15 жылда 1838 жылы Бөкей ордасында ешқандай да шаруалар көтерілісі болмағандығы туралы мақалалар жарық көріп келеді.Олай болса,бұл жерде автор 8-сыныпқа арналған мектеп оқулығындағы қателікті қайталап отыр.Осының өзі –министр Ж.Түймебаевтың жоғарыда аталған конференцияда “1 оқулықтың бірнеше авторы бар,қатені бір-біріне сілтегенде,қайсысы кінәлі екендігін таба алмай қалдық”-деген сөзінің мысалы бола алады.Одан әрі мына сөйлемді қараңыз:көтеріліс басшылары –Исатай Тайманұлы (1791-1838),Махамбет Өтемісұлы (1803-1804-1846)??? Адамның туған жылын осындай етіп көрсетуді ,бұған дейін,сірә,ешкім көрмеген болар.Осы үшін күлу керек пе,әлде жылау керек пе?Бұл жерде оқушылардың ,тіпті,студенттердің қолынан тастамайтын оқулығына ұлы Махамбеттің туған жылын осылай көрсету-бұл жауапсыздықтың нақты көрінісі дегеннен басқа шара жоқ.2003 жылы жалғыз Қазақстан Республикасы емес,халықаралық дәрежеде Махамбет Өтемісұлының

200 жылдығы аталып өткен жоқ па? Автор ең болмағанда 8-сыныпқа арналған “Қазақстан тарихы” оқулығын қарамаған ба? Алайда, Махамбеттің туған жылын қате көрсетіп отырған тек қана “Шың” кітабы десек, әділін айтпаған болар едік. Өкінішке орай “Шыңнан” басқа оқулықтарда да ұлы ақынның туған жылы қате жазылып жүр. 2009 жылы шыққан “Шың” кітабының 136 бетінде мынадай сөйлем бар: “Исатайдың азаматтық көзқарасының қалыптасуына *нағашысы* Жабай Бегәліұлы зор ықпал етті”. Шындығында Жабай Бегәліұлы Исатайдың нағашысы емес, -немере ағасы, әкесі Тайманның інісі. Бұл жерде оқулықтағы мұндай қателіктің жіберілуі – аудармашылардан болса керек, яғни орысшадан қазақшаға аударған кезде осындай қателік жіберілген. Бірақ, кәзіргі кезде оқушылар мен студенттер Жабай Бегәліұлын Исатайдың нағашысы деп айтып жүр. Бұл қателік дереу түзетілуі керек.

Құрметті оқырман, біз мақаламызда қазақ халқының азаттығы жолында өмірлерін сарып еткен батырлар Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған көтеріліс тарихына байланысты мектеп оқулықтарындағы қателіктер туралы сөз қозғадық. Мақсатымыз бұл жерде біреуді сынау емес, біздің таяудағы болашағымыз оқушылардың бойында осы көтеріліс туралы кәзіргі кезеңмен ұштастырылған және олардың патриоттық рухта тәрбиеленуіне көмектесетін дұрыс түсініктің қалыптасуы. Ол үшін мұғалімге де, оқушыға да қатесіз оқулық керек.

Аманкелді Шамғонов
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік
университетінің профессоры.

Республикалық “Алтын Орда” газеті 13.05.2010

Тақырыпты оқыту барысында қолданылатын әдебиеттер

1. Досмұхамедов Х. Исатай-Махамбет. А., 1991
2. «История Букеевского ханства 1801-1852 гг.». Документы и материалы. А., 2002
3. Кенжалиев И. Исатай-Махамбет. А., 1991
4. «Қазақстанның Батыс өлкесі тарихының кейбір проблемалары» атты ғылыми-практикалық конференция материалдары. Атырау, 1998
5. Қазақстан тарихы 3-том. А., 2002
6. Қасымбаев Ж. Қазақстан тарихы «Мектеп» баспасы. А., 2004
7. Материалы межрегиональной научно-практической конференции «Проблемные вопросы истории Западного Казахстана». Гурьев, 1991
8. Махамбет Өтемісұлының туғанына 200 жыл толуына арналған «Махамбет – ерлік пен елдіктің өшпес рухы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. I, II, III-томдар. (12-14 қыркүйек 2003 жыл). Атырау, 2003
9. Народно-освободительное движение казахов в 1836-1838гг. Документы, материалы, статьи. А., 1992
10. Республикалық «Арыс» қоры. «Махамбет әлемі», 20 кітап. А., 2003-2004
11. Республикалық «Махамбет» қоры. «Махамбет кітапханасы», 20 кітап «Өлке баспасы». А., 2003-2004
12. Республикалық «Арыс» қоры. «Тұлға» сериясы. Исатай батыр. А., 2004
13. Республикалық «Арыс» қоры «Тұлға» сериясы. Махамбет батыр. А., 2004
14. Сарай Ә. Исатай-Махамбет тарихы (зерттеулер). А., 1997
15. Шамғонов А. Исатай Тайманұлының ұрпақтары. А., 2001
16. «Атырау» энциклопедиясы. А., 2000
17. «Атырау» 19.03.1996
18. «Атырау» 28.10.2004
19. «Атырау» 24.04.2006
20. «Жұлдыз» журналы. 2003, №1
21. «Қазақ ордасы» журналы. 2003, №4
22. «Қазақстан мұғалімі» 2.09.2005
23. «Прикаспийская коммуна» 28.10.2004
24. «Учитель Казахстана». 09.11.2006
25. Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті «Хабаршысы». 2005, №2

Қосымшалар

А.Шамғонов

(Атырау мемлекеттік университеті)

Махамбет Өтемісұлының туған жылы мен туған жері туралы

2003-жылы ЮНЕСКО-ның шешімімен 1836-1838 - жылдардағы Исатай Тайманұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісті ұйымдастырушы және оның рухани көсемі, қазақ поэзиясындағы ерекше тұлға, ақын Махамбет Өтемісұлының 200 жыл толуы халықаралық дәрежеде аталып өтілмекші. Махамбет Өтемісұлы – қазақ халқының азаттығы, теңдігі жолында ақ найзасымен де, азаткер асқақ жырымен де, қасық қаны қалғанша күрескен, тіпті сол жолда құрбан болған әрі батыр, әрі ақын. Махамбет жырларын оқыған адам бүгін де тебіреніп, ақынмен бірге айқасқа кіргендей, жеңіс қуанышын, жеңіліс күйінішін бірге кешкендей болады. Махамбет жырларының қасиеті осында.

Көптеген ғылыми әдебиеттерде дауылпаз ақынның туған жылы 1803-жылы делінсе, енді бір кітаптарда М.Өтемісұлы 1804-жылы туған деп көрсетіледі. Осы екі цифрдың қайсысы дұрыс?

Бірінші әңгіме М.Өтемісұлы 1803-жылы туды деген пікір туралы. Осыған байланысты тарихи әдебиеттерге көз жүгіртейік: Қазақтан шыққан тұңғыш тарих ғылымдарының докторы, профессор Е.Бекмаханов өзінің 1966 жылы басылған «Очерки истории Казахстана XIX века» деген монографиясында ақынды 1803-жылы туған деп жазады. Қазақ ССР тарихының 1979-жылы жарық көрген III-томында да М.Өтемісұлы 1803-жылы туған деп көрсетіледі. 1984-жылы басылып шыққан Қазақ ССР-ның қысқаша энциклопедиясында тарих ғылымдарының докторы, профессор М.Қозыбаев «Азаттық күрестің жалынды жаршысы ақын Махамбет Өтемісов 1803-жылы туған» деп жазады. Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы өмірбаяндарын зерттеуші тарихшы – ғалым И.Кенжалиев 1991- жылы жарық көрген «Исатай-Махамбет» атты кітабында Махамбеттің 1803-жылы туғандығын дәлелдейді. Белгілі қаламгер, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Ә.Сарай да «Исатай мен Махамбет тарихы» атты зерттеу кітабында И.Кенжалиевтің пікірін қолдайды. 2000 жылы баспадан шыққан

«Атырау» энциклопедиясында да ақынның туған жылы 1803-жылы делінген. Сондай-ақ Қ.Жұмалиев, Б.Қорқытов, Қ.Сыдықов сияқты әдебиетшілер де Махамбет 1803-туған деген пікірді жақтайды. Сонда бұл авторлар қандай деректерге сүйенген?

Зерттеушілердің негізгі тірегі архив материалдары. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивтің 4-қорында Махамбетке байланысты біраз деректер бар. Соның ішінде Махамбеттің туған жылын дәл көрсететін құжат та бар. Бұл деректің дүниеге келу себебі мынадай: Бөкей ордасының ханы Жәңгір 1836-жылы 7-мамырда Күшік Жапаров деген қойшыны Махамбет өлтірді деген хабар таратып, Орынбор шекара комиссиясына рапорт жолдаған. Бұл рапорт одан әрі генерал-губернатор В.А.Перовскийдің қолына тиеді. Осы оқиғаға байланысты тергеу комиссиясы құрылып, ол Гурьев қаласына жақын жердегі Новопокроховинск батағасына орналасады. Осы жерде 1836-жылғы 8-қарашада және 10-желтоқсанда Махамбет тергеушілерге былай деп жауап береді: «Менің атым Мұхамед (Махамбет А.Ш.) Өтемісұлы, жасым 33 те дінім-мұсылман. Татарша сауаттымын, орысша да аздап оқып, жаза аламын». Жауаптың соңына Махамбет арабша қол қойып, мөрін басқан (4-қор, 1-тізім, 4197-іс, 138-парақ, түп нұсқа).

Осылайша, егер Махамбет 1836-жылы 33 жаста болса, онда ол 1803-жылы туған болады. Жоғарыдағы авторлардың Махамбет Өтемісұлы 1803-жылы туды деуінің дәлелі осы. Вице-президент И.Тасмағамбетовтың ЮНЕСКО-ға Махамбет Өтемісұлы 1803-жылы туған деген ұсынысы да жоғарыда келтірілген архивтік дерекке негізделген. Сондықтан қанатты жырды қайсар қару қылып, жау ордасын бұзған семсер-ақын Махамбет Өтемісұлының 200 жылдық мерейтойын 2003-жылы өткізу туралы ЮНЕСКО шешімі – негізді.

Келесі әңгіме, Махамбет 1804 жылы-туған деген пікір туралы. Алдымен айтарымыз бұл пікірді жақтаушылардың да архивтік дерекке сүйенетіндігі.

Мәселенің мәнісі төмендегідей: 1841-жылы 7 наурыз күні Жайық бойындағы Дуанбасы деген жерде Махамбет қапылыста тұтқындалып, Калмыков қаласына әкелінеді. Калмыковтан оны арбаға шынжырлап, әуелі Оралға, одан әрі Орынборға апарып 17-наурыз күні Ордонанс-гауз түрмесіне қамайды. Түрмеде Махамбеттің бойын өлшеп, түр-түсін, жасын, ерекше белгілерін қағазға түсіреді. Сол құжатта былай деп жазылған. «37 жаста, бойы 2 аршын 5,4/3 вершок (168,7 см), шашы, қасы, мұрты, сақалы қара, беті таза, түсі

қараторы, қой көзді». (Орынбор облыстық мемлекеттік архиві. 6-қор, 10-тізім, 137-іс, 18-парақ немесе Әнес Сарай «Исатай, Махамбет тарихы», А, 1997, 350 бет)

Махамбет 1803-жылы туғанмен 1841-жылы наурыз айында 38-ге әлі толмауы себепті, 37 жастамын деген. Осы деректерге сүйеніп, кейбір әдебиетші зерттеушілер 1841 ден 37 ні шегеріп, Махамбет 1804-жылы туған деген қорытындыға келген. Кейін осы 1804-жыл тарих, әдебиет зерттеушілерінің кітаптарына еніп, ғылыми дерекке айналған. Егер кезінде Махамбеттің 1803-жылының наурыз айынан кейінгі айларда (сәуір–қазан айларының аралығында - А.Ш.) дүниеге келгені ескерілген болса, онда бұл жансақтық мүлде болмаған да болар еді.

Яғни, бұдан шығатын қорытынды: М.Өтемісұлы 1804-жылы туды деген пікір шындыққа сәйкес келмейді. Ақынның өзі көрсеткендей, оның туған жылы-1803.

Ендігі әңгіме Махамбеттің туған жері туралы. Ұлы ақынның туған жеріне байланысты зерттеушілер әртүрлі пікірлер айтады. Солардың кейбіреулеріне қысқаша тоқталсақ: «Атырау» энциклопедиясында Махамбет «Нарын құмында Жасқұс деген жерде дүниеге келген», делінген. Одан басқа, Махамбет қазіргі Құрманғазы ауданындағы Қиғаш өзеніне жақын жерде тууы мүмкін деген пікірдің бар екендігін де айтуымыз керек. Тіпті, 1997 - жылы баспадан шыққан «Радуга - Ақ Жайық» деген кітабында Ж.Ақбай: «Өтеміс Құлманиязов Жүзбатыр мен Жайықтың шығыс бетіне өтіп Өлеңті өзенінің төменгі құйылысында «Азынабай-Тайпақ» деген жерге келіп қоныстанады. Осы жерде 1804-жылдың күзінде Махамбет дүниеге келген», - деп жазады. Біздіңше, жоғарыда келтірілген пікірлердің ешқайсысы да Махамбет Өтемісұлының туған жерін дәл көрсетпіді. Ал, соңғы автордың пікірімен мүлде келісуге болмайтын сияқты.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор Е.Бекмаханов жоғары да аталған кітабында Махамбет Бөкей хандығында туған, - деп жазады. Махамбеттің бас сүйегін зерттеген антрополог ғалым Н.Шаяхметов «Из тьмы веков» деп аталатын еңбегінде Е.Бекмахановтың осы пікірін қолдайды. Дейтұрғанмен, Бөкей хандығы немесе Ішкі орда шығыстан батысқа 350 км, ал оңтүстіктен солтүстікке 200 километрге созылған үлкен аумақты алып жатырған мемлекет болғандықтан, бұл жерде Махамбеттің туған жерін дәл көрсетудің қажет екендігі даусыз.

Олай болса, жыр семсері Махамбет Өтемісұлының туған жері-қай жер? Бұл сұраққа жауап беру үшін тағы да 3 зерттеушінің пікірлерін келтірейік: Бірінші, белгілі филолог – ғалым Қ.Сыдықовтың пікірі: Ол 1989 - жылы Алматы қаласында басылған «Ереуіл атқа ер салмай» атты Махамбеттің өлеңдер жинағына жазған алғысөзінде : «Махамбет Нарын құмында Бекетай деген жерде дүниеге келген»-дейді. Біздіңше, бұл өте дәл және анық айтылған тұжырым. Осы пікірге төмендегі 2 автор да қосылады.

Белгілі тарихшы-ғалым И.Кенжалиев «Исатай-Махамбет» атты кітабында «Махамбеттің туған жері Нарынның шығысындағы Бекетай құмы»- деп көрсетеді. «Мұндағы 24 – ауыл орнында, -деп жазады автор, -Кеңес үкіметі тұсында Бекетай ауыл советі құрылған. Бұл өңірде ақынның жастық шағы өткен». Осы айтылғандарға қосарымыз 24 елді мекенін қазір Құрманғазы ауданының малшылары жайлайды.

Мемлекеттік сыйлықтың иегері, жазушы Ә.Сарай негізінен И.Кенжалиевтің пікіріне қосыла отырып, былай деп жазады. «1803-жылы Өтеміс ауылы Самар маңындағы қыс қыстаудан жаз жайлауға көшіп шығып, Бекетайға келіп қонғанда Махамбет дүниеге келеді. Махамбеттің жастық шағы осы Бекетай құмында өткен». Біздіңше, осы зерттеушілердің пікірі тарихи шындыққа саяды. Сол жылдардағы Өтемістің қысқы қыстауы – Самар көлдерінің шығыс жағы да, жазғы жайлауы Нарын құмының шығысындағы Бекетай құмы болған. Ақынның туған жері де осы – Бекетай құмы.

Олай болса, жоғарыда келтірілген деректерге сүйене отырып, Махамбет Өтемісұлының туған жері мен туған жылы туралы нақты түрде былай деп айтқанымыз дұрыс болады; Дауылпаз ақын Махамбет Өтемісұлы бұрынғы Бөкей хандығы аумағындағы Нарын құмының шығыс бөлігі – Бекетай құмында 1803-жылы дүниеге келген. Біз бұдан былай, ұлы ақынның туған жері мен туған жылына байланысты барлық оқулықтарға осы тұжырымның енгенін, оқу орындарында оқушылар мен студенттердің осындай түсінік алғанын және мерзімді баспасөз беттерінде де осы тұжырымның көрсетілуін қажет деп есептейміз.

Махамбет Өтемісұлының туғанына 200 жыл толуына арналған

«Махамбет – ерлік пен елдіктің өшпес рухы»

атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның

МАТЕРИАЛДАРЫ

(12-14 қыркүйек 2003 жыл)

III том

Исатай Тайманұлының ұрпақтары (Шежіре)

Шежіре – барлық елдерде де кездесетін халықтың тарихи-мәдени мұрасы. Бұрынғы заманда қазақ халқында, рулық сипатта жазылған шежірелер көп болған. Сонымен қатар, хан-сұлтандардың үрім-бұтақтары туралы да азды-көпті шежірелер бар. Ал, қазақ халқының ұлттық батырларының ұрпақтары туралы шежірелер кездеспейді деуге болады. Сол олқылықтардың орнын толтыруға көмектеседі деген мақсатпен, оқырмандар назарына халық батырлары Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының ұрпақтары туралы шежіре ұсынылып отыр.

Исатайдан-Жақия, Ақай, Оспан, Досмағанбет, Дінбаян, Әлпияр және Дүлзада

Жақиядан-Шахмет.

Шахметтен-Шамақ, Таңқаш, Ақон, Әмет, Сары.

Шамақтан-Қадіреш, Мағия, Оңғарсын, Әйбөпе, Жұмаш, Оразбек, Құрмет.

Қадірештен-Махмұт, Минаш, Ниғмет, Камал, Бисенбі, Мүзе, Тарих.

Минаштан-Света, Қайрош, Болат, Күләш, Самат.

Камалдан-Гүлбаршын, Гүлнәр, Галина, Мәдина.

Бейсенбіден-Шайзада, Нәсидолла, Гүлзада, Марат.

Шайзададан-Әлфия, Зухра, Айнур, Мейрамгүл, Азамат

Нәсидолладан-Батыр, Сырым, Жақсылық. (7-ұрпақ)

Гүлзададан-Аружан, Тахир.

Мараттан-Төремұрат, Дина, Айдана, Бекмұрат(7-ұрпақ)

Мүзеден-Нариман, Жоламан, Ханбике, Сара, Жұмабике, Маржан, Еламан, Нұрлыбек.

Тарихтан-Қанат, Ғалия.

Қанаттан-Тайман, Жұлдыз, Дария (7-ұрпақ)

Мағиядан-Разия.

Оңғарсыннан-Динаш, Смағила, Мәнза, Зәпен.

Динаштан-Бауыржан, Алма, Амантай, Әлібек.

Смағиладан-Мәдина, Нәйла, Мұрат, Болат, Әділбек, Әлия, Ренат.

Мәдинадан-Ғалымжан, Руслан, Нұрлан.

Нәйладан-Мерхат, Мира.

Мұраттан-Гүлдархан.

Әділбектен-Жадыра, Нұргүл. (7-ұрпақ)
Әлиядан-Өркен, Жеткіншек.
Ренаттан-Әдия, Бекназ (7-ұрпақ)
Мәнзадан-Талғат.
Зәпеннен-Құрманғазы, Бибігүл, Айгүл.
Әйбөпеден-Мәрзия, Ғапур, Ғайни, Аманкелді.
Жұмаштан-Ғазиз, Рахым, Қасиет, Рамазан, Жаннат, Октябрь, Екпінді.
Ғазизден-Төлеген, Ира, Талғат.
Төлегеннен-Гүлден, Думан.
Талғаттан-Айнұр, Төребай.
Рахымнан-Бекежан, Өтежан, Рая, Біржан.
Бекежаннан-Тимур, Лаура.
Рамазаннан-Карим, Асқар, Райхан, Лора, Еркін.
Каримнен-Ерден, Диас. (7-ұрпақ)
Райханнан-Нұрбол.
Екпіндіден-Каким, Мунира.
Оразбектен-Аманкелді.
Аманкелдіден-Қайрат, Талғат, Қуат, Салауат, Нұртас.
Қайраттан-Оразбек, Нұрбек, Батырхан. (7-ұрпақ)
Қуаттан-Алмас. (7-ұрпақ)
Құрметтен-Роза, Уалихан, Меделхан, Нұрлан, Нұржан, Ляззат, Гүлшат.
Розадан-Гүлжан, Еламан, Ерлан, Гүлнәр, Бақтыгүл.
Меделханнан-Гүлнәр, Анар, Айнұр, Райымбек.
Гүлнәрдан-Дана.
Анардан-Алина.
Нұрланнан-Әскер, Данияр, Салтанат.
Әскерден-Мансұр, Айшабибі (7-ұрпақ)
Ляззаттан-Нәзкен, Айбар, Іңкәр, Ақылбек.
Гүлшаттан-Жанболат, Нұрболат, Нұрғиса, Шынар, Назерке.
Таңқаштан-Қатыш, Құрман, Бимаш.
Қатыштан-Әриполла, Ләтиполла, Зұлпат, Ғапар.
Құрманнан-Файза, Аманғали, Боранғали, Рысқали, Ырыздық,
Кенжебек, Қайырбек.
Файзадан-Сәбит, Салтанат, Гүлайым, Гүлзада, Света, Аманкелді.
Аманғалидан-Лида, Гүлнәз, Лайқат, Асылзат, Руфина.
Лидадан-Әлихан, Ариана.
Гүлназдан-Жадыра, Еділ.
Асылзаттан-Нұрай.
Лайқаттан-Айсана.
Боранғалидан-Жәнібек, Айнагүл, Мейрамбек.

Жәнібектен-Жанерке, Ерасыл, Зарина, Әлихан. (7-ұрпақ)
Рысқалидан-Динара, Қанатбек, Элеонора.
Динарадан-Есенжан.
Ырыздықтан-Руслан, Фарида.
Кенжебектен-Дария.
Қайырбектен-Мерей.
Ақоннан-Арон, Ұғлама, Қисма, Мәжит.
Досмағанбеттен-Қодар, Садық, Қали, Жүніс.
Қодардан-Текен, Бибас, Қожас, Ақас.
Текеннен-Самиғолла, Шайдолла, Әмина.
Шайдолладан-Ғазиз, Балым, Орынбасар, Алтай, Алтынай, Елтай, Болат,
Гүлкенже.
Ғазизден-Гүлбаршын, Руслан, Динара.
Гүлбаршыннан-Манас.
Русланнан-Ролан. (7-ұрпақ)
Балымнан-Ақмарал, Сандуғаш, Қарлығаш.
Орынбасардан-Аслан, Айнұр, Алматы, Азамат.
Алтайдан-Мейрамгүл, Болатбек.
Алтынайдан-Жанболат, Талғат, Қанат.
Елтайдан-Жасұлан, Аманқос, Аманжол, Аманкелді.
Болаттан-Құралай, Әлпия, Серік.
Әминадан-Люда, Марат.
Бибастан-Қамидолла, Қаймолда, Ләпи.
Қаймолдадан-Жұлдыз, Серік.
Ләпиден-Марат, Клара.
Мараттан-Балауса, Гүлзада.
Кларадан-Света, Армангүл, Дәулеш.
Қожастан-Зидеш, Нәзира, Әнош.
Зидештен-Ағиіс, Гүлнәсіп, Мұрат, Гүлшара, Бекболат, Ерболат,
Нұрболат, Анар.
Ағиістен-Гүлжан, Шынар, Әсел, Дастан, Ильяс.
Мұраттан-Илан, Ақмарал, Ұлмекен.
Бекболаттан-Райхан, Алпан.
Ерболаттан-Жұлдыз, Айдос.
Садықтан-Мүмән, Измұқан.
Мүмәннан-Бекмұқан, Балмұқан, Рамиза, Зүлпат, Мария, Мәжит.
Бекмұқаннан-Ғаділбек.
Измұқаннан-Қазима, Бәтес, Қалжәміш.
Қалжәміштен-Күләйда, Ләззат, Алма, Гүлнәр, Роза, Нұрлыбек, Клара,
Асылбек.

Қалиден-Мақсот.
Мақсоттан-Құлымбет.
Құлымбеттен-Гүлнәр, Жанар, Әнуар, Қуаныш, Қуандық.
Жүністен-Мұқат.
Мұқаттан-Дүйсенбай.
Дүйсенбайдан-Марфуға, Мұбарак, Табарак, Аманкелді, Сандуғаш,
Салауат.
Мұбарактан-Юлия, Дмитрий.
Юлиядан-Михаил, Полина.
Дмитрийдан-Карина. (7-ұрпақ)
Табарактан-Андрей, Вячеслав.
Андрейден-Роман. (7-ұрпақ)
Аманкелдіден-Нэла.
Нэладан-Тимур.
Сандуғаштан-Әсел, Санжар.
Салауаттан-Әмір, Аделина.
Әмірден-Артур, Раил.
Дінбаяннан-Өтепқали, Түсіпәлі, Сыралы, Қарес, Қарелі, Нәшін.
Өтепқалидан-Райхан, Үмәй, Сәлен, Құбайдолла, Ибрагим, Хамза,
Қишекен, Бану.
Райханнан-Қабдырахман, Махут, Машут, Ғилыман, Самат.
Сәленнен-Карим, Гүлза, Гүлсағида, Факиза, Әдам, Қабдол, Тоты.
Гүлзадан-Шайзада, Мінуара, Асылбек, Аманолла.
Гүлсағидадан-Мүзлі, Әминолла.
Факизадан-Мирас.
Әдамнан-Уалитхан, Мәжит, Салауат.
Мәжиттен-Валерий, Вера.
Салауаттан-Сәлімгерей, Зәуреш, Сақыпжамал.
Сәлімгерейден-Рафаэль, Райгүл, Рыспай, Еркебұлан, Айымгүл. (7-
ұрпақ)
Рафаэльден-Айжан, Гүлфиза, Зарина, Шырын. (8-ұрпақ)
Райгүлден-Бота, Нұрай.
Рыспайдан-Дәулет. (8-ұрпақ)
Зәурештен-Элеонора, Мұратбек, Жанар, Анаргүл, Данагүл, Айжан.
Сақыпжамалдан-Шынар, Гүлнәз, Алмара, Динара, Аршат, Аршагүл.
Қабдолдан-Минаш, Мұқтар, Ғаламат, Саламат.
Тотыдан-Хикаят, Өсиет, Жедел.
Құбайдолладан-Әмина, Мүслима, Зинет, Зұлпықар.
Әминадан-Жақсылық, Қуандық.
Мүслимадан-Айдын, Сара, Мұқажан, Махамбет, Фархат.

Зинеттен-Мүбарак, Қалқаш, Қалима, Нұржамал.
Зұлпықардан-Ақлима, Гүлбаһрам, Ғалия, Әділбек, Нұрлыбек.
Ақлимадан-Серік, Тұрсынғүл.
Гүлбаһрамнан-Баубек, Фариза, Раушан, Аббат, Зәмзәм.
Ғалиядан-Сағынтай, Алтай, Қуаныш, Айнаерке.
Әділбектен-Амандық.
Нұрлыбектен-Арман, Арайлым.
Ибрагимнен-Маймуна, Бақытжан, Мұтақас, Фариза, Махметжан, Зура,
Наурызақан, Ғалымжан.
Маймунадан-Марат, Құрманғазы, Тұрақ, Рая.
Бақытжаннан-Қаншайым.
Махметжаннан-Света, Ерназар, Елтай, Сәуле, Ерсұлтан, Нұрсұлтан,
Ақмарал.
Светадан-Қуандық, Арайлым.
Ерназардан-Ерқанат, Салтанат.
Елтайдан-Азамат, Гүлжиһан.
Нұрсұлтаннан-Арайлым, Балқиял, Нұржігіт.
Зурадан-Тойдық, Күләш, Лайық, Бибігүл, Уалихан, Елемес.
Хамзадан-Қанымзия, Уақит, Зүмрет, Нәй, Тайра, Сайдол, Зинор.
Қанымзиядан-Кәрім, Ислам, Ғалия.
Уақиттан-Шапқат, Нұрыш, Тұқпат, Шоқан, Оқиза, Маруся, Ақкенже,
Қуантай.
Шапқаттан-Ардақ, Асхат, Гүлдана, Аслан, Динара, Эльмира, Айдана,
Кенжегүл.
Ардақтан-Расул, Асылхан. (7-ұрпақ)
Гүлданадан-Есет.
Асланнан-Нұрхат. (7-ұрпақ)
Нұрыштан-Қайрат, Баян, Гүлнәр, Самат, Есет, Әсет, Рашид, Фарида.
Тұқпаттан-Амантай, Айнұр, Римма, Тұрлыбек, Ағжан, Рита, Зита.
Амантайдан-Мейрамбек (7-ұрпақ)
Риммадан-Данияр, Айдана.
Шоқаннан-Асылбек, Алтынай, Нұрлыбек, Әйгерім, Мұхамбетжан.
Оқизадан-Зәмира, Еркебұлан, Роллан, Дастан, Гүлден.
Марусядан-Әзидолла, Салтанат, Марат.
Ақкенжеден-Тұрарбек, Арайлым.
Қуантайдан-Ақкүн, Арманбек, Айбек, Назерке, Айсана, Аида.
Зүмреттен-Ғайнеш, Мұкарам, Жамсап, Төлеген, Шолпан, Жанар.
Нәйденнен-Жолдас.
Тайрадан-Ибатолла.

Сайдолдан-Какима, Валя, Ұлболсын, Жаңылсын, Үміт, Гүлбаршын,
Аймангүл, Берік, Серік, Жұмагүл.
Валядан-Айгерім, Арайлым, Жұлдыз.
Жаңылсыннан-Ақбөпе, Жадыра, Салтанат.
Аймангүлден-Ануарбек, Карина, Жасмин.
Серіктен-Кәмила.
Зинордан-Раиса, Талғат, Қайрат, Ильяс, Кенжебек, Бауыржан.
Талғаттан-Фатима, Әмина, Мұхаммат, Ибрагим, Абдулсаит.
Ильястан-Айдана.
Кенжебектен-Ислам, Қадиша.
Қишекеннен-Қабес, Мариям, Сәуле.
Қабестен-Жанат.
Сәуледен-Айгүл, Гүлжан, Бауыржан.
Бәнуден-Хұсни, Бәдел, Махуа, Асылбек, Жеңіс.
Түсіпәліден-Қаражан, Әсімхан.
Сыралыдан-Қамеш, Мәдекен, Мәрия, Жамиға, Қажым, Бақыт.
Қамештен-Меңдібай, Жұмағыз, Нәбидолла.
Меңдібайдан-Гүлден, Әзидолла, Сағидолла, Хамидолла.
Жұмағыздан-Гүлбаршын, Шолпан, Нұрберген, Тілекші, Бақытгүл,
Нұрбол, Аманжол.
Нәбидолладан-Мұрат, Балауса.
Мәдекеннен-Ермек.
Жамиғадан-Қатима, Шайдолла, Кәкима, Зиолла.
Бақыттан-Тілекқабыл, Байғабыл, Сәрсенбай, Лена, Лида, Болат, Қанат.
Қарестен-Хұсни.
Хұсниден-Жұпар, Жаңылсын.
Нәшіннен-Мұқит, Бәтима.
Әлпиярдан-Жұмағыз, Дина.
Жұмағыздан-Қайрекен.
Динадан-Қабдол.

Махамбет Өтемісұлы ұрпақтары

Махамбеттен-Махмұт, Нұрсұлтан.
Нұрсұлтаннан-Сауғабай.
Сауғабайдан-Мырзалы, Шәкір.
Махмұттан-Нұрбике.
Нұрбикеден-Байғали.

Автордың Исатай-Махамбет көтерілісі және оны мектептерде оқыту туралы ғылыми басылымдарда жариялаған еңбектері

1. Шамғонов А. Профессор Х. Досмұхамедұлы – И.Тайманов бастаған халық- азаттық көтерілісті зерттеуші тұңғыш қазақ ғалымы. ҚР Білім министірлігі. Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті. «Ғұлама ғалым, ағартушы – педагог». Атырау, 1996, 49-61 беттер.
2. Шамғонов А. Исатай Тайманұлы (шежіре). Ә.Сарай, «Исатай – Махамбет тарихы». Алматы, 1997, 18-22 беттер.
3. Шамғонов А. И.Тайманұлы бастаған халық – азаттық көтеріліс туралы жаңа пікірлер, «Қазақстанның Батыс өлкесі тарихының кейбір проблемалары» атты ғылыми-практикалық конференция материалдары, Атырау, 1998.
4. Шамғонов А. Исатай Тайманов, «Атырау» энциклопедиясы, Алматы, 2000, 238-239 беттер.
5. Шамғонов А. Жақия Исатайұлы. «Атырау» энциклопедиясы, Алматы, 2000, 212-бет.
6. Шамғонов А. Исатай Тайманұлының ұрпақтары (монография), «Ақ Жайық» баспасы, Атырау, 2001.
7. Шамғонов А., Иманғалиев А.С. Исатай мен Махамбет батырлардың ержүрек сарбаздары. «Жұлдыз» журналы, №1, 2003. 175-176 беттер.
8. Шамғонов А., Қаленова Г.Б. Х.Досмұхамедов – Исатай батыр хақында. «Махамбет - ерлік пен елдіктің өшпес рухы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, I том, Атырау, 2003, 307-312 беттер.
9. Шамғонов А., Таңатарова Ж.Т. Х.Досмұхамедов – Исатай мен Махамбет батырлар туралы. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы, №2, 2003, 28-30 беттер.
10. Шамғонов А. Мектептерде Исатай–Махамбет бастаған көтерілісті оқыту. «Махамбет – ерлік пен елдіктің өшпес рухы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, II том, Атырау, 2003, 88-94 беттер.
11. Шамғонов А. Исатай-Махамбет бастаған көтерілісті дұрыс оқытайық. Алматы, «Қазақ ордасы» журналы, №4, 2003, 66-68 беттер.
12. Шамғонов А. Махамбет Өтемісұлының туған жылы мен туған жері туралы. «Махамбет – ерлік пен елдіктің өшпес рухы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, III том, Атырау, 2003, 71-74 беттер.
13. Шамғонов А. Х.Досмұхамедов – тұңғыш Махамбеттанушы, III Республикалық «Досмұхамедов оқулары» материалдары, Атырау, 2003, 58-60 беттер.

14. Шамғонов А. Исатай Тайманов (шежіре), Республикалық «Махамбет» қоры. Махамбет кітапханасы, 8-кітап, Алматы, «Өлке» баспасы, 2003, 288-293 беттер.
15. Шамғонов А. Исатай Тайманұлының ұрпақтары (шежіре), Республикалық «Махамбет» қоры. Махамбет кітапханасы, 16-кітап, Алматы, «Өлке» баспасы, 2003, 141-147 беттер.
16. Шамғонов А. Тайман әулетінің ұрпақтары, Республикалық «Махамбет» қоры. Махамбет кітапханасы, 20-кітап, Алматы, «Өлке» баспасы, 2004, 300-303 беттер.
17. Шамғонов А. И.Тайманұлы мен М.Өтемісұлы бастаған халық-азаттық көтеріліс (1836-1838). Орта, арнаулы орта және жоғарғы оқу орындарындағы «Қазақстан тарихы» пәніне арналған карта, Қостанай облыстық әкімдігі. Қостанай әлеуметтік Академиясы, «Қазақ халқының ұлт-азаттық күресі тарихының өзекті мәселелері» атты аймақтық ғылыми-практикалық конференция материалдары, Қостанай, 2003.
18. Шамғонов А. Атырау өңіріндегі Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған көтеріліске байланысты тарихи орындар. ҚР мәдениет министрлігі. Атырау облыстық мәдениет басқармасы. Тарихи - мәдени мұраны қорғау КМК кәсіпорны. «Өз өлкеңді тани біл». Атырау, 2004, 19-21 беттер.
19. Шамғонов А. Исатай Тайманұлының шежіресі. Республикалық «Арыс» қоры. 10-томдық «Тұлға» сериясы. Исатай батыр, Алматы, 2004, 294-295 беттер.
20. Шамғонов А. Исатай мен Махамбет батырлар бастаған көтеріліс туралы жаңа сызба карта. Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің Хабаршысы, №2, 2005, 209-212 беттер.
21. Шамғонов А. Исатай Тайманұлың ұлдары – азаттық жолындағы күрескерлер. Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің Хабаршысы, №1, 2006, 148-151 беттер.
22. Шамғонов А. Өтепқали Исатаев және Атыраудағы 1916-жылғы ұлт-азаттық қозғалыс. Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің Хабаршысы, №2, 2006, 86-89 беттер.
23. Шамғонов А. И.Тайманұлы мен М.Өтемісұлы бастаған көтерілістің кезеңдері туралы. ҚР Білім және ғылым министрлігі. Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті. «Каспий – Еуразия халықтары тағдырында: тарихы және ыңтымақтасу болашағы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдар жинағы, Атырау, 2006, 56-57 беттер.
24. Шамғонов А. Тарих оқулығындағы бір тақырып төңірегінде. «Қазақстан мұғалімі», 2.09.2005.
25. Шамғонов А. Новое в исследовании о народном восстании под предводительством Исатая и Махамбета. «Учитель Казахстана», 9.11.2006.

Мазмұны

Кіріспе.....	3
1 БӨЛІМ 1836-1838 жылдардағы Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған көтерілістің қысқаша тарихы.....	6
а) Бөкей ордасының құрылуы.....	6
ә) 1836-1837 жылдарда Бөкей ордасында болған көтерілістің шығу себептері, сипаты, қозғаушы күштері және мақсаты.....	8
б) Көтерілістің басталуы мен жүрісі. Тастөбе шайқасы.....	10
в) Көтерілістің Кіші жүздің батыс бөлігінде өрістеуі. Ақбұлақ шайқасы.....	17
г) Көтерілісшілерді қатаң жазалау.....	22
д) Патша өкіметінің жазалаушыларды марапаттауы.....	22
е) Көтерілістің жеңілу себептері мен маңызы.....	23
II БӨЛІМ Негізгі және орта мектептің 8-сыныпбында көтерілісті оқыту мәселелері.....	24
а) Оқулықтағы тақырыптың терең мазмұны.....	24
ә) Тақырып мазмұнындағы қателіктер мен кемшіліктер.....	27
б) Тақырыпқа байланысты көрнекті құралдар мен деректі фильмдер.....	30
г) Тақырыпқа байланысты танымдық материалдар.....	33
д) Тақырыпты оқыту барысында қолданылатын әдебиеттер.....	43
Қосымшалар.....	44

Шамгонов Амангельды

**ВОССТАНИЕ ПОД ПРЕДВОДИТЕЛЬСТВОМ
И.ТАЙМАНОВА И М.УТЕМИСОВА
И ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ЕГО В ШКОЛАХ**

(учебно-методическое пособие)

Введение

В истории Казахстана XIX век отличается множеством народных восстаний против колониальной политики царской России и жестокого угнетения местных феодалов. Одним из таких выступлений является народно-освободительное восстание под предводительством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова в 1836-1838 г.г, которое проходило в Букеевском ханстве и западной части Младшего жуза.

После провозглашения независимости Республики Казахстан был опубликован ряд научных трудов, освещающих историю этого восстания. Анализируя эти труды, можно прийти к выводу, что история восстания изучена еще не полностью. Особенно это касается периодизаций восстания.

В третьем томе академического издания “Истории Казахстана” восстание делится на 3 периода: “ Первый этап включает 1833-1836 г.г и характеризуется как период подготовки к вооруженному восстанию. Второй этап начинается с выступления повстанцев против хана (начало 1837г) и продолжается до их поражения – середины ноября 1837 г.

Третий этап охватывает период с момента прихода небольшой группы повстанцев во главе с Исатаем и Махамбетом на левобережье Урала (середина декабря 1837г.), передислокации сил для новой битвы и окончательного поражения в бою близ реки Акбулак (середина июля 1838 г.)”. Как мы видим, I-период почти не охватывает события самого восстания. Если прибегнуть к простой истине, что периоды восстания должны непосредственно охватывать событие восстания, то не трудно заметить, что здесь I-период излишен.

Не убедительна также характеристика III периода, указанная в учебнике, где этот период характеризуется как ослабление силы восставших и поражение восстания. В действительности в III м периоде восстание охватывает нынешнюю территорию Атырауской, Актюбинской, Мангистауской и Западно-

Казахстанской областей и в нем принимают участие свыше 3 тысяч сарбазов. Поэтому здесь более убедительна характеристика, данная в III м томе “Истории Казахстана”, где говорится, что “Третий этап охватывает период ...передислокации сил для новой битвы...”

Всесторонне изучив и другие материалы, мы предлагаем ход восстания делить на 2 периода.

I период охватывает 1836-1837г.г. Восстание проходило на территории Букеевской (Внутренней) орды.

II-период охватывает I-половину 1838 г. (до 12 июля 1838 г.).

Здесь восстание проходит на территории западной части Младшего жуза. На наш взгляд, предлагаемая нами периодизация легче усваивается учащимися, чем предложенная в учебнике.

Как известно, история народно-освободительного восстания под предводительством И.Тайманова и М.Утемисова изучается в 8-х классах основных и средних школ, лицеев и гимназий. Надо признать, что методических пособий или других вспомогательных трудов, касающихся преподавания истории этого восстания в школах очень мало. Поэтому предлагаемое методическое пособие предназначено восполнить этой пробел. Вместе с учебной картой “Народно-освободительное восстание под предводительством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова (1836-1838г.г)”, разработанной мною, предлагаемое методическое пособие должно помочь учителям истории и учащимся школ в глубоком изучении истории восстания.

І часть.

Народно- освободительное восстание под предводительством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова (1836-1838 гг.)

В начале XIX века на территории, расположенной между р.Уралом и Волгой, было создано новое государство, получившее название Внутренней или Букеевской орды. В Младшем жузе в это время усилились захваты общинных земель ханско-феодальной верхушкой, сопровождавшиеся межродовыми распрями и барымтой. Все это тяжело отражалось на положении крестьян: им не хватало земли, особенно пастбищ.

Неустойчивым был и политический строй Младшего жуза: шла борьба за ханский трон, которая зачастую приводила к междоусобным столкновениям. Это тоже пагубно отражалось на хозяйстве шаруа.

Так же усилился колониальный гнет со стороны царских властей. В такой напряженной внутренней и внешнеполитической обстановке казахские шаруа Младшего жуза, чтобы избавиться от жестокого ханско – феодального гнета и разорительных набегов среднеазиатских правителей, начали откочевывать на новые земли, занимая кочевья между Уралом и Волгой.

Такова была обстановка в Младшем жузе, когда один из его султанов, Букей, обратился к императору Павлу I с просьбой принять его с «подвластными» казахами в российское подданство и позволить ему кочевать между р.Уралом и Волгой.

На это ходатайство император Павел I 11 марта 1801 года ответил специальным указом, в котором говорилось; «Председательствующего в ханском Совете киргиз-кайсацкой Малой орды Букея султана, сына Нуралиханова, принимаем к себе охотно, дозволяя кочевать там, где пожелает». Этим указом царское правительство как бы закрепляло часть казахов Младшего жуза на определенных территориях для постоянного кочевания. Обратный переход за Урал им был запрещен.

В 1812 году царское правительство утвердило Букея ханом Внутренней орды, завершив таким образом создание между Уралом и Волгой зависимого от России феодального казахского ханства.

Образование отдельного от Младшего жуза ханства отвечало интересам царизма, так как оно привело к раздроблению Младшего жуза и способствовало укреплению влияния царского правительства в Казахстане.

Букеевская орда занимала площадь около 57 тыс. квадратных верст, из которых 36 тысяч.- пастбища, пригодные для кочевания.

Территория Внутренней орды была окружена с востока по Уралу пограничной военной линией, с севера- форпостами Новоузенской линии, с запада – пикетами Астраханского казачьего войска, с юга – земельными владениями помещиков Юсупова и Безбородко.

Вместе с ханом Букеем во Внутреннюю орду в 1801г переселилось 5 тыс. хозяйств; 22775 человек и 2 млн. голов скота. Если в 1812 году во Внутренней орде было 7500 кибиток, то к 1820 г. их насчитывалось уже 10234. К концу 30-х гг. насчитывалось уже около 20 тыс. хозяйств, 80 000 человек.

Господствующей формой хозяйства во Внутренней орде оставалось кочевое экстенсивное скотоводство и оно для казахов было единственным источником существования. Положение шаруа, кочевавших на территории Внутренней орды, с каждым годом ухудшалось. Во Внутренней орде, наряду с концентрацией скота в руках феодально-байской верхушки, интенсивно происходил процесс образования частной земельной собственности, Огромные земельные массивы, принадлежавшие казахским общинам, захватывались ханом, султаном и другими феодалами. Так сын Букея Жангир, ставший ханом Внутренней орды в 1823 году, и его родственники владели 400 тысячами десятин лучшей земли, расположенной по р.Торгун. А Караул-хожа Бабажанов, тесть хана, закрепил в свою собственность 700 тысяч десятин земли по побережью Каспийского моря. Кроме того, хан наделял землей всех членов ханского Совета и влиятельных представителей знати. Две трети общей территории Внутренней орды были закреплены в частную собственность феодальной верхушки. По особому акту хан наделял земельными участками султанов, старшин и ходжей. За 15 лет (1830-1845) ханом было роздано 1517 актов на право владения земельными угодьями. Земля также раздавалась и

продавалась баям-новой прослойке класса феодалов, выросшей в орде в результате развития товарно-денежных отношений.

Хан Жангир, установив своеобразную систему поместного землевладения, распоряжался общинной землей Внутренней орды, как своей собственностью.

Таким образом, почти все земля ханства находилась во владении султанов и феодально-байской знати, а казахские шаруа лишились пастбищных угодий. Теперь они не могли, например, в зимнее время свободно перегонять скот для тебеневки к побережью Каспийского моря, т. к. оно принадлежало К. Бабажанову и другим султанам. За это султаны требовали с казахских шаруа непомерную плату деньгами, скотом, продуктами. Одновременно с расхищением общинных земель усиливался налоговый гнёт, ложившийся тяжелым бременем на трудящихся казахов.

Жангир первым среди казахских ханов заменил натуральные поборы денежными и обложил аулы казахов податями. Особенно тягостным был налог «зякет». Хан Жангир установил следующие размеры зякета с разных видов скота:

- с 5 верблюдов взимался – 1 баран,
- с 10 верблюдов – 2 барана,
- с 15 верблюдов – 3 барана,
- с 30 голов рогатого скота – одна голова рогатого скота,
- с 60 голов рогатого скота – 2 головы рогатого скота,
- с 40 голов баранов – одна овца.

Общая сумма зякета, собираемого ханом, составляла 82 тысячи рублей в год. Кроме того, существовал особый вид налога «согым», специально предназначенный на содержание хана. Согым собирался с населения натурой – ежегодно до 4 тысяч коней.

Не довольствуясь зякетом и согымом, Жангир установил сбор в свою пользу кошмами, по одной трехсаженной кошме с пятнадцати кибиток или по три рубля серебром за белую и по два рубля за серую кошму.

Кроме перечисленных видов налога, хан взимал с казахских шаруа налог, который предназначался для содержания старшин, состоявших при нем для поддержания связи с подчиненными правителями орды. Существовало множество нефиксированных

сборов, уплаты которых хан требовал к тому или иному экстраординарному случаю, к тому же существовавшие патриархальные пережитки стали орудием жестокой феодальной эксплуатации: под видом оказания «родственной помощи» феодалы использовали даровой труд своих сородичей и одноаульцев.

В то же время казахи Внутренней орды страдали от колониальной политики царизма: Уральская войсковая канцелярия из пользования казахов изъяла земли, расположенные по рекам Большому и Малому Узеню и Камыш-Самарским озерам. На этих землях раньше казахи пасли свой скот.

У казахов отбирались лучшие пастбища, наиболее удобные, богатые кормами зимовки, где они исстари пасли свой скот. Это естественно, вызывало недовольство казахских шаруа. В своих жалобах царским властям они требовали возврата земель, отобранных Уральской войсковой канцелярией. Несмотря на то, что для разбора жалоб Сенатом была назначена специальная межевая комиссия, требования казахов не были удовлетворены.

Страдали от произвола названной выше канцелярии также и кочевники-скотоводы на юге ханства. Как уже говорилось, земли казахов Внутренней орды с юга были окружены имениями помещиков Юсупова и Безбородко. Первое время казахи свободно кочевали по берегам Каспийского моря, в суровые зимы они перегоняли скот к камышовым зарослям побережья. Начиная с 20-х годов, переход казахов к побережью Каспийского моря был ограничен. Помещики Юсупов и Безбородко стали пропускать скот только за определенную плату. Так за право зимней кочевки взимался один рубль с кибитки, 20 коп. с головы крупного рогатого скота и 5 коп. с барана. Особенно преуспел не имевший султанского титула приближенный хана Караул-хожа Бабажанов. Договор Караул-хожи с управляющими имениями Юсупова и Безбородко ставил казахских шаруа в тяжелые условия. За арендованную у помещиков землю он сам рассчитывался с хозяевами, затем по своему усмотрению собирал арендную плату с тех казахских аулов, которым разрешалось пасти скот на арендованной земле. При этом нельзя было переходить со скотом за отведенную территорию. В случае нарушения этого условия взимался крупный штраф.

В народе зрело недовольство, которое, наконец, вылилось в крупное восстание под лозунгом борьбы за землю, борьбы против жестокого феодального и колониального гнета. Народные массы явились основной движущей силой восстания. Вместе с тем в нем участвовали старшины и бии, не довольные политикой хана Жангира.

Возглавили восстание батыры Исатай Тайманов и Махамбет Утемисов.

И.Тайманов и М.Утемисов были людьми противоположных характеров. Исатай более степенный, «умел взвесить все обстоятельства, прежде чем предпринять какой бы то ни было шаг» (Е.Бекмаханов), Махамбет, наоборот, был решительным и пылким, с природным даром поэта.

Родился Исатай Тайманов в 1791г. в местности «Тайман жалы», что ныне в Кызылкугинском районе Атырауской области. Большое влияние на него оказал дядя Жабал Бегалин, работавший делопроизводителем, затем старшиной рода Берш и знавший русский язык. В 1808г. их род перешел во Внутреннюю орду, а в 1812г. после смерти Жабала Бегалина хан Букей назначил Исатаю Тайманова старшиной Жаикова отделения рода Берш. В конце 1814г. это было утверждено Оренбургской пограничной комиссией и Исатаю вручили именную документ на звание старшины и печать. Старшинство И.Тайманова распространялось до Каспийского моря, между кордонами Кокаревским и Кулпинским. Он владел 5-ю островами на берегу Каспийского моря.

В 1817г. И.Тайманов был арестован и содержался в Сарайчиковской крепости, был предан суду Оренбургской пограничной комиссией за ограбление старшины Утемиса Кулманиязова (отца Махамбета - автор). Только за выкуп в 20 тысяч рублей он был выпущен из крепости. В период волнений среди казахов Букеевской орды в 1819г. наказной атаман Уральского казачьего войска, вместе с другими старшинами обратился к И.Тайманову за содействием в установлении спокойствия. Хан Жангир предложил И.Тайманову быть его личным представителем для сопровождения бухарского посланника через Букеевскую орду в Астрахань. В 1823г. Исатай Тайманов вновь был арестован правителем Букеевской орды султаном Шигаем Нуралиевым по

обвинению в убийстве казаха Насана Утетлеуова Однако, обвинение в убийстве не было подтверждено, и И.Тайманов был выпущен на волю.

Волнения казахов в Букеевской орде в 1827-1829гг. заставили Председателя Оренбургской пограничной комиссии Генса совершить поездку по казахским аулам. По рекомендации хана Букея его сопровождал Исатай Тайманов. В 1828г. старшина И.Тайманов присутствовал на съезде в урочище Уялы. На съезде он был удостоен похвальной грамоты. Эти факты свидетельствуют о большом влиянии и авторитете И.Тайманова. Он имел большой опыт управления народными массами, отличался смелостью и решительностью, обладал качествами военачальника.

Ближайшим сподвижником Исатая Тайманова был Махамбет Утемисов – пламенный оратор, одаренный поэт-импровизатор. Происходил он из Бершева рода Жаикова отделения. Он знал татарский и русский языки, что было редкостью среди казахов в тот период. С малолетним сыном Жангира Букеева- Зулкарнаем-он в 1833г. жил в Оренбурге. Хан Жангир стремился сделать из него придворного поэта. Однако со временем их отношения изменились. В 1828-1829 гг. Махамбет переехал из Ханской ставки в свой аул у кордонной дороги. Здесь он был задержан русскими пограничными властями по обвинению в тайном переходе через Урал в Младший жуз. С 15 июля 1829 года по сентябрь 1830 года поэт находился в Калмыковской крепости. Во время сильной холерной эпидемии в 1831г. ему удалось бежать и скрыться в степи. В 1834г. М.Утемисов был назначен ханом Джангиром старшиной, однако это назначение не было утверждено Оренбургской пограничной комиссией. М.Утемисов был знаком с В.И.Далем, русским писателем и этнографом, который служил в эти годы чиновником особых поручений при Оренбургском генерал-губернаторе.

В феврале 1836г. началась открытая борьба казахского народа против хана Жангира. Хан Жангир прислал в кочевье рода Берш, на северное побережье Каспийского моря несколько ходжей и старшин с письмом к Исатаю Тайманову, где требовалось явиться к нему. Исатай не поверил ханскому письму и отказался явиться в ставку. 17 марта 1836г. хан Жангир приказал взять в плен И.Тайманова. 24

марта 1836г. Караул-хожа Бабажанов сформировав отряд в 800 человек, окружает аул Манаш (ныне в Исатаевском районе, Атырауской области-автор) И.Тайманов организует круговой лагерь, в котором собралось около 500 человек. 4 апреля 1836г. возле могилы Киялы отряд Караул-хожи опять встречается с отрядом И.Тайманова в количестве 200 человек. Чтобы избежать кровопролития, Исатай предлагает решить исход дела единоборством, однако ни Караул-хожа и ни его окружение не принимают вызов Исатая. Решимость и сплоченность повстанцев predeterminedелили исход встречи. В лагере Караул-хожи произошло замешательство, старшины были напуганы решимостью восставших, хотя численное превосходство было на их стороне.

После мартовских событий 1836г. положение И.Тайманова еще более укрепилось. Имя батыра Исатая Тайманова было на устах у казахов всех родов. Волна народного возмущения нарастала. К началу лета аулы Исатая Тайманова стали местом сбора тех, кто был недоволен правлением хана и султанов.

В этой обстановке Исатай Тайманов всем объявил, что едет в Ставку для подачи петиции на Бабажанова. Вместе с ним и Махамбетом поехали старшины Иса Тулегенов, Тнали Тайсойганов, взятый в качестве писмоводителя сын Исатая-Жакия и другие. По дороге к ним присоединялись многие, кто хотел принести хану свои жалобы на родоправителей. Таким образом, сформировался отряд в 100 человек. О движении отряда стало известно хану, и навстречу Исатаю были посланы старшины Калмак, Шора, Юсуп. Они встретили отряд в 100 верстах от Ставки в урочище Толыбай. Сюда же приехал султан Балган Жаналиев, хожа Дари Бабажанов. Они передали приказ хана вернуться назад. Исатай под расписку передал свое прошение султану Б.Жаналиеву и возвратился назад.

В сентябре-октябре И.Тайманов объезжал аулы различных родов и призывал занимать под кочевья земли Уральского казачьего войска, переходить Урал, выступать против Караул-хожи. Казахи самовольно перекочевали к Уралу, заняли земли у форпоста Крутова, урочища Мустук, Призывы Исатая Тайманова следует рассматривать как призыв к перераспределению казачьих и байских земель. Власть Исатая Тайманова все более укреплялась. Он считал себя вправе

отдавать приказание в Прикаспийской части. Именно в этот период султан Чукин называл лагерь Исатая Тайманова «республикой».

30 марта 1837 года Пограничная комиссия предписала задержать Исатая и Махамбета и предать их суду. Они были вызваны в Глиняный форпост, однако, выяснив причину вызова, отказались явиться. Попытка Покотилова и следователей арестовать дерзких старшин в мае месяце тоже не удалась. Некоторые крупные родоправители переходили в лагерь повстанцев. Старшина Байбахтинского рода Жунус Жантелин с отрядом в 200 человек в урочище Кете-Каткан присоединился с большим отрядом Исатая Тайманова. Они составили прошение на имя генерал-губернатора Перовского, в котором содержалось следующее; «При всем покорнейше просим, чтобы мы остались управляемыми указанным старшиною Бершевского рода Исатаем Таймановым, через которого бы мы желали получить все приказания и распоряжения имеющего быть над нами начальства. Без этого старшины Исатай мы не надеемся быть в состоянии поправить в точности обязанности, которые будут от нас требоваться».

16 сентября отряды повстанцев начали разгром аула Караул-хожи Бабажанова. В нем приняло участие около 200 человек. Как сообщал Бабажанов, «порознь всюду стреляли из ружей, кололи копьями и рубили саблями». Было взято в плен 50 человек. Через некоторое время 30 человек пленных были отпущены, а остальные оставлены в лагерях повстанцев.

Крупные силы восставших постепенно приближались к Ханской ставке. В конце октября 1837 года Исатай Тайманов остановился в десяти километрах от ханской ставки. Ханская ставка превратилась в осажденную зону. Везде стояли усиленные пикеты, многие были вооружены. Очевидцами этих события были композиторы Курмангазы Сагырбаев, Даулеткерей Шигаев и Узак Мырзабеков.

Лагерь повстанцев насчитывал более двух тысяч человек. Однако, Исатай Тайманов не намеревался силой овладеть Ставкой. Восставшие требовали, чтобы Жангир убрал из своего окружения бия Балку и Караул-хожу, чтобы власть вновь перешла в руки родовых старшин. Помимо этого они требовали, чтобы все дела, открытые против них, были прекращены или

переданы суду биев, как это полагалось по обычному праву казахов. Они желали, чтобы хан управлял по законам ислама, а не по предписанию русской администрации.

Хан Жангир был крайне напуган. Он предложил Тайманову переговоры. В это время в Ханскую ставку прибыл подполковник Геке с отрядом казаков и включился в переговоры. Для руководителей повстанцев, которые старались избежать столкновения с вооруженными силами царского правительства, было неожиданным появление воинских отрядов. В своем послании Геке требовал явки к себе И.Тайманова, угрожал смертной казнью Хану была подана новая петиция, в которой указывалось, что в случае невыполнения выдвинутых требований все восставшие откочуют от российской границы. Петицию подписало 300 человек. Это заставило царскую администрацию принять экстренные меры. Всем начальникам крепостей и форпостов, султанам-правителям был послан приказ Оренбургского военного губернатора В.А.Перовского об укреплении постов, чтобы не допустить отступления. Султан-правителю Б.Айшуакову предписывалось; «На случай же внезапного прорыва, которого было бы невозможно избежать предписываю Вам, взяв двухсотенный отряд и сколько можете собрать приверженных Вам киргизов, преследовать Исатая Тайманова с его сообщниками, стараться захватить и переловить их». С момента вооруженного вмешательства царских властей в борьбу между феодалами и крестьянами Букеевской (Внутренней) орды движение казахов приняло не только антифеодальный, но и антиколониальный характер.

Осада Ханской ставки была наиболее драматическим событием восстания. Именно в этот период восставшие могли овладеть ситуацией, однако безуспешные переговоры с Геке и затягивание времени дали возможность хану подтянуть войска для подавления восставших. Из крепости Кулагинской и Зеленовского форпоста выступил отряд казаков полковника Меркульева. Султан-правитель Б.Айшуаков блокировал пространство по Нижне-Уральской линии. Из Горской крепости отряд казаков должен был идти в ханскую ставку к подполковнику Геке. В короткий срок был сформирован отряд из султанов, баев, старшин. Из Астрахани в ханскую ставку

был прислан отряд казаков из 300 человек, который находился в резерве. 9 ноября подполковник Геке выступил из ставки, по пути к нему присоединились уральские казаки. Всего под начальством Геке было сосредоточено около 600-700 человек казаков при двух орудиях и четырехсотенный ханский отряд.

На рассвете 15 ноября между отрядами Геке и повстанцами в урочище Тас-Тюбе произошла ожесточенная схватка. Умение владеть пикой, наличие отборных лошадей обеспечили превосходство повстанцев в первой половине боя. В донесении в Пограничную комиссию говорится, что восставшие «первые завязали перестрелку с казаками...» Подполковник Геке вынужден был открыть по мятежникам огонь, и приказал казакам ударить по ним. Орудия были выдвинуты, и с них прямым прицелом произведено картечью два выстрела в места наибольшего скопления людей. Восставшие отступили, преследование продолжалось на протяжении нескольких километров. Всего погибло около 60 повстанцев. Сам Исатай во время преследования успел на скаку пересесть на другую лошадь и оторваться от погони.

20 ноября хан Жангир объявил старшинам, что за поимку Исатая Тайманова он заплатит 500 рублей серебром (целковых).

Поражение в урочище Тас-Тюбе имело тяжелые последствия. У повстанцев было отбито 684 верблюда, 302 лошади, 1589 голов рогатого скота и все передано Жангиру.

Так завершился первый период восстания под предводительством И.Тайманова и М.Утемисова.

Руководители повстанцев с небольшой группой сарбазов, решили искать возможные пути перехода в Зауралье. В ночь на 13 декабря отряд И.Тайманова и М.Утемисова перешел р.Урал в тринадцати километрах вверх по течению от Яманхалинского форпоста (ныне село Махамбет - автор). Однако он был обнаружен казачьим разъездом. О случившемся сразу узнал султан-правитель Западной части Баймухамед Айшуаков, находившийся рядом в Сарайчиковой крепости. Через несколько часов султан-правитель Айшуаков с командой старшин, биев, султанов и 80 казаками пустился в погоню. Исатай Тайманов со своей группой прошел пески Каракол, Карабау и Тайсойган. Из урочища Тайсойган в

устье Уила отряд Исатая и Махамбета подошел к солончаку Сай-Кудук. Чтобы увеличить разрыв с карательным отрядом двинулись к реке Сагыз. 20 декабря отряд был в урочище Джингильды вблизи Эмбы. Здесь они разделились на более мелкие группы. 24 числа султанам Кусянгали Урманову и Мухаммедгали Тяукину с 64 казаками удалось догнать одну группу. В урочищах Чин-Джалдай, Сарыгир были схвачены дети Исатая - Жакия и Динбаян, Сулеймен Утемисов, Баймен и Жармухамед Тугаевы, Байбулсын Исенгельдин и Айтембет Утегенов.

В январе 1838 г. И.Тайманов и М.Утемисов со своим отрядом остановились в кочевьях рода Шекты, находившихся в песках Большие Барсуки. Его принял бий Юсуп Куланов. К И.Тайманову и М.Утемисову присоединилась группа Науши, ранее перешедшая Урал.

Весной развернулось движение казахов в различных местах: по реке Илеку под предводительством Жоламана Тленшиева; в песках Сам и в Арало-Каспийском пространстве под руководством батыра Юсупа Куланова; в степях Центрального Казахстана под руководством Кенесары Касымова.

В западной части Младшего жуза Исатай и Махамбет развернули деятельность для решительной схватки с царскими карательными отрядами и местных феодалов. Им удалось к весне 1838 года создать крупный повстанческий отряд, наводивший страх не только на султана- правителя Айшуакова и его сторонников, но и самого Жангир хана.

Руководители восстания И.Тайманов и М.Утемисов решили объединиться с султаном Каип-Гали Ишимовым, который находился в пределах Мангышлака. Отряд Исатая и Махамбета 13 мая 1838 года остановился в аулах у биев Ю.Куланова и Т.Аманова. Здесь и произошло слияние двух отрядов.

Для пограничной комиссии и царских властей объединение представляло серьезную опасность. Генерал-губернатор Оренбургского края В.А.Перовский писал военному министру в Петербург о том, что движение повстанцев "постепенно возрастая, начало довольно положительно приближаться к линии и, наконец, по последним известиям, находилось уже не далее двух переходов, от 2-3

тыс. человек при внезапном нападении может прорваться на всякой точке линии и наделать большие беспорядки".

Оренбургское генерал-губернаторство направляло в степь все новые отряды для подавления движения. Со стороны крепости Горской вышел отряд султана Айшуакова, в составе которого была сотня казаков Уральского полка. Из Оренбурга вышел отряд под командованием полковника Геке, куда входили две сотни Оренбургского казачьего полка, полторы сотни уральских казаков, пятьдесят солдат и линейных батальонов при двух орудиях. Объединение отрядов произошло 10 июля 1838г.

12 июля у р. Акбулак произошло крупное сражение, в котором был убит Исатай Тайманов. Восставшие вынуждены были отступить. Погибло в этом сражении около 80 человек.

Таким образом, второй период восстания, как и первый, закончился поражением.

После разгрома восстания началось жестокое преследование его участников, которые мелкими группами пытались укрыться в степи. Многих наказывали палочными ударами, приговаривали к каторжным работам, конфисковали имущество, отправляли на вечное поселение.

Восстание, возглавляемое Исатаем Таймановым и Махамбетом Утемисовым, потерпело поражение. По своим движущим силам оно было крестьянским, что во многом предопределило его направление. Неоднородность, стихийность, локальность, отсутствие четкой программы, недостаточная организованность, слабое вооружение явились основными причинами поражения.

Несмотря на слабые стороны и внутренние противоречия восстание носило народно-освободительный характер и имело прогрессивное значение. Восставшие подняли в крае знамя борьбы против угнетателей на новую ступень и передали эстафету борьбы за социальную свободу новым поколениям.

II-часть.

Вопросы изучения восстания в 8-х классах основных и средних школ

Одним из новых учебников, нашедших положительный отклик среди учителей-историков, является учебник «История Казахстана» для 8-го класса. (Автор-Ж.К.Касымбаев-доктор исторических наук, профессор) Этот учебник с некоторыми дополнениями выходит в издательстве «Мектеп» с 2004 года.

а) Содержание темы в учебнике

Учебник «История Казахстана» для 8-го класса охватывает период истории Казахстана с XVIII века до 1914 года. Мы остановимся только на содержании 11-го параграфа этого учебника, так как только здесь весьма подробно излагаются исторические события, связанные с историей народно-освободительного восстания под предводительством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова..

Итак, тема 11 параграфа: «Восстание крестьян Букеевской Орды в 1836- 1838г. ». Она состоит из подтем: Образование Букеевской Орды; Причины начала крестьянского восстания и его развитие; Ослабление восстания; Последствия и значение восстания.

При написании этой темы автор использовал новые архивные данные, которые давно лежали на полках фонда и о которых доселе не знала широкая общественность. Мы остановимся на некоторых из них.

Одной из причин народного восстания, по мнению автора, является назначение в 1833 году Жангир ханом Караул-хожи Бабажанова правителем над кочевыми казахскими родами на северном побережье Каспийского моря.

А если полагаться на документальные факты, то именно Исатай Тайманов был прежним управляющим этих мест. Своим приказом хан Жангир изгнал Исатая с плодородных земель на безводную возвышенность Мынтобе. И то, что Жангир преследовал его, отнял у простого крестьянина земли, послужило причиной того, что Исатай поднялся на борьбу против ханского произвола, в защиту угнетенной бедноты и социальной несправедливости.

Основной движущей силой восстания были крестьяне. Кроме того, участниками народных волнений стали отдельные старшины и бии.

Описывая образ боевого друга Исатая, поэта-бунтаря Махамбета, автор дает следующее заключение: « Махамбет занимает значительное место в определении самой цели восстания, сплочения крестьян на освободительную борьбу. Он выступал от имени Исатая и народа, являясь глашатаем и идейным вдохновителем самого движения ». В учебнике четко определены задачи этого движения: «Поставить точку ханскому насилию, улучшить жизнь крестьян. Изменить колониальную политику царского правительства в решении земельных проблем ». И эти требования во многом перекликались с интересами и крестьян, и старшин-биев.

Автор предлагает несколько новых документов на эту тему. Один из них – «Отголоски восстания во Внутренней Орде, дошедшие до Петербурга, и указание царя Николая I, потребовавшего строго наказывать зачинщиков мятежа» - сам по себе говорит о том, что восстание имело опасную тенденцию для русских колонизаторов.

Главное открытие в этой теме - широкое освещение нарастания народно-освободительного движения в Младшем жузе под руководством Исатая и Махамбета. В прежних учебниках этой проблеме не было уделено достаточного внимания. Ознакомившись с этим учебником, можно с полной уверенностью сказать, что исследователи, которые хотели бы узнать о предпосылках зарождения восстания под предводительством двух великих батыров, получат всестороннюю информацию на эту тему. «В Младшем жузе, - пишет автор,- повстанцы, возглавляемые И.Таймановым и М.Утемисовым, соединяются с отрядом султана К.Есимова, имевшего связь с ханом Хиуа и двигаются на северо-восток». И в будущем предводитель тысяч людей И. Тайманов вполне мог соединиться с восставшими мятежниками Кенесары Касымова. В этом случае царскому правительству со своими солдатами нелегко было бы противостоять тысячам сарбазов, вставших на защиту собственной земли и погасить бунт. Поэтому «опасавшийся соединения двух основных групп борцов за справедливость

губернатор В.А.Перовский сплотил все силы и мощь, чтобы разгромить Исатая», - пишет автор.

12 июля 1838 года на реке Акбулак Исатай со своими 500 сарбазами нечаянно встречается с отрядами полковника Геке и султана-правителя Б. Айшуакова, вооруженными артиллерией. В неравном сражении, где враг превосходил и по количеству и по боевой оснащённости героически погибает Исатай. Здесь автор приводит факт, имеющий важное значение: «23 июля 1838 года Махамбет с группой своих соратников нападает на аулы султанов Нуртазагали Узбекулы и Табылды Шергазыулы. И даже если они были нерезультативны, все ж они испугали дворец Жангир хана ».

Об одном здесь не сказано. А именно о том, что среди малочисленной группы мятежников, которыми руководил Махамбет, был и сын Исатая Тайманова - Досмуханбет. Это был отважный шаг 14-летнего сына батыра Исатая, который хотел отомстить за недавнюю смерть своего отца. Сегодня потомки Досмуханбета Исатайулы проживают, в основном, в пригородном поселке Жумыскер г.Атырау. И уже их дети учатся в школе, носящей имя их великого предка Исатая Тайманова.

После смерти Исатая погасло и народное восстание. Возглавляемый К.Есимовым отряд повстанцев сбегает в Хиву. Попавшие в плен мятежники безжалостно наказываются. Некоторые из них получили по 1000 ударов солеными розгами, после чего были направлены на черную работу в Ригу или сосланы в Сибирь и были отданы в солдаты. А солдаты царской армии за победу в этом сражении со стороны его величества были высоко оценены; многих участников повысили в чинах, другие стали обладателями именных подарков.

Автор учебника приводит еще несколько данных о восстаниях, имевших место в середине 40-х годов XIX века в Букеевской орде и называет имена их руководителей.

В учебнике для 8 класса автором внесено небольшое дополнение. Оно сводится к следующему: на стр. 195 последний абзац посвящен деятельности

Букея и Жангира, на стр. 93 приведен отрывок письма Исатая к хану Жангиру, написанного арабским шрифтом, на 104 странице

приведена копия документа, удостоверяющая то, что Жангир хан был почетным членом Казанского университета.

Все приведенные выше положительные моменты показывают глубокое содержание параграфа 11: безусловно, все это поможет учащимся всесторонне усвоить историю восстания под предводительством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова.

б) Ошибки и упущения в содержании темы.

Вместе с тем, хотим обратить внимание учителей-историков на то, что в этом параграфе имеется ряд ошибок и упущений. Начнем с названия темы параграфа: «Крестьянское восстание в Букеевской Орде в 1836-1838 г». Если судить по названию темы, можно предположить, что речь идет о восстании, проходившем в Букеевской орде в 1836-1838 г.

Однако, внимательно ознакомившись с содержанием темы, не трудно прийти к выводу, что в действительности это восстание прошло в двух регионах: первое - в 1836-1837г. на территории Букеевской орды и второе - в первой половине 1838 года - на территории западной части Младшего жуза.

Здесь нужно отметить, что наши ученые-историки, правильно обозначая даты этого восстания, необоснованно сужают регионы всего происходившего в Букеевской Орде.

Каждая тема должна точно совпадать с ее содержанием. В данном случае после ознакомления с вышеуказанной темой складывается впечатление, что восстание происходило только во Внутренней Орде. Тогда куда же девалось народно-освободительное движение под руководством батыров Исатая и Махамбета, проходившее в первой половине 1838 года, где участвовало более 3 тысяч человек, которые встали на борьбу против колониальной политики царского режима на территории нынешних Актюбинской, Атырауской, Мангистауской, Западно-Казахстанской областей.

Таким образом, надо отметить, что в 1838 году восстание прошло не в Букеевской Орде, а западной части Младшего жуза, поэтому приведенное в теме название в «Букеевской Орде » правильное было бы исключить. Тему 11 параграфа лучше сформулировать следующим образом: «Народно-освободительное восстание под руководством Исатая Тайманова и Махамбета

Утемисова в 1836-1838 годах ». Само это название полностью говорит о содержании всего проводимого урока. В нем названы и время, и имена предводителей восстания, и описаны исторические события. Только здесь намеренно не указаны территории происходившего события -Внутренняя орда и западная часть Младшего жуза. Так как если придерживаться всех этих условностей и указаний, то тема получилась бы слишком запутанной, что сказалось бы на восприятии учебного материала учащимся.

Следующее касается вопроса о периодах восстания. На наш взгляд, в учебнике само восстание искусственно подразделено на 3 периода. Первый период: 1833 - 1836 г. - формирование главных предпосылок восстания. Второй период: начало-конец 1837г. развитие восстания, столкновение с карательными войсками царя и с подручными хана. Третий период: декабрь 1837 - июль 1838 г. – ослабление сил восставших и их поражение.

Как мы видим, первый период начинается с 1833 года. Если прибегнуть к простой истине, что периоды должны непосредственно охватывать события восстания, то не трудно заметить, что первый период излишен. Характеристика третьего периода тоже вызывает споры, потому что первую половину 1838 года нельзя назвать периодом ослабления сил восстания. Исходя из этого, мы предлагаем, что в учебнике для 8 класса нет необходимости указывать эти периоды. В учебнике и без того достаточно материалов, показывающих ход восстания.

Все-таки, если необходимо делить ход восстания на периоды, то целесообразнее его разделить на 2 периода. Первый период будет охватывать с марта месяца 1836 года по середину ноября 1837 года. В этот период восстание прошло на территории Букеевской орды. Во втором периоде восстание проходит на территории западной части Младшего жуза. Оно охватывает первую половину 1838 года - до 12 июля 1838 года.

Остановимся и на других ошибках. На странице 103 есть такое предложение: «Отряд султана Баймагамбета, разыскивая Исатая, захватил группу восставших, среди которых были сыновья Исатая - Досмуханбет, Динбаян, супруга батыра, младший брат Махамбета – Сулеймен Утемисулы». Здесь учителям – историкам следует

обратить внимание на следующее: сын Исатая Тайманова Досмуханбет никогда не был в плену, а жену звали Несибели. Поскольку речь идет о семье Исатай батыра стоит подробнее рассказать об этом. У Исатая было шестеро сыновей - Жакия, Акай, Оспан, Досмуханбет, Динбаян, Алпияр и дочери Дулзада, Акай и его мать Мылкым были убиты в ноябре 1837 года. А Жакия и Динбаян в декабре 1837 года в Младшем жузе попадают в руки преследователей. Оспан же, как и его отец, погиб на поле битвы 12 июля 1838 года.

На странице 95 во втором абзаце имеется такое предложение «Бокей Нуралыулы (1804-1845г.г.) был одним из влиятельных султанов Младшего жуза». Здесь допущена ошибка. Приведенные в скобках годы к хану Букею никакого отношения не имеют. Если быть точнее, ханом Букей был утвержден в 1812 году, а умер он – в 1815 году. Поэтому учителя, объясняя эту тему, должны упустить из внимания учащихся эти даты.

Еще одно упущение в конце страницы 95 и в начале страницы 96. Здесь отсутствует последовательность в объяснении событий истории. Желательно было бы обратить внимание учащихся на то, что Букей - отец Жангира. Букей хан завещал ханский трон именно Жангиру, который получил европейское (русское) образование в городе Астрахани. Согласно завещанию хана Букея, царская администрация в 1823 году утвердила ханом Букеевской (Внутренней) орды - Жангира.

На карте «Исатай Тайманұлы бастаған көтеріліс (1836-1838 ж.)», приведенной в конце учебника, тоже имеются ряд ошибок. Назовем главные:

1. Автор карты, не используя заголовок “Восстание под предводительством Исатая Тайманова и Махамбета Утимисова ”, тем самым необоснованно принизил роль одного из руководителей восстания. Здесь автор не учитывает, что в 3 томе академического издания “История Казахстана” и в других учебниках имена батыров Исатая и Махамбета в качестве руководителей восстания упоминаются вместе.

2. Пути следования отряда Исатая и Махамбета после перехода в Младший жуз через реку Урал указаны наоборот. В

действительности, они сначала выбрали путь через пески Карабау, Тайсойган, а потом уже повернули в сторону Иманкара, Желтау.

3. На карте вместо графа Безбородко указан князь Безбородко, а вместо князя Юсупова - граф Юсупов.

4. На карте как место гибели Исатая Тайманова указана западная (европейская) часть реки Жайык (Урал). В действительности, Исатай Тайманов погиб 12 июля 1838 года в битве у реки Акбулак. Как место гибели Махамбета указан нижний приток реки Жем. Разве не в местечке Карой, восточнее нынешнего Индера, погиб второй руководитель восстания трибун, пламенный поэт Махамбет Утимисов? Сколько людей, ныне, ежегодно посещают мавзолей Махамбета в Карое?

5. Почему-то на карте не указан путь карательных войск под командованием полковника Геке, который нанес решающее поражение отряду И. Тайманова на берегу реки Акбулак 12 июля 1838 года. Тем не менее, на карте уделено большое внимание движению отряда атамана Падурова, хотя его действие несравнимо с Геке.

6. Азиатская часть карты не дает учащимся полного представления о восстании в Младшем жузе под предводительством И. Тайманова и М. Утемисова где принимало участие около 3-х тысяч человек. Изучив карту, учащиеся могут прийти к ошибочному выводу, что оно прошло только в Букеевской Орде, хотя в заглавии карты годы восстания указаны правильно. Все это наводит на мысль, что в будущем желательно эту карту заменить более подробной и точной.

В заключение хочется надеяться, что издательство «Мектеп» в дальнейшем, выпуская этот учебник, обратит внимание на указанные ошибки и сделает все, чтобы искоренить их.

в) Наглядные пособия и документальные фильмы к теме.

Надо отметить, что наглядных пособий, посвященных истории восстания под предводительством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова не много. Об одном из них - о карте, приложенной в учебник «История Казахстана» для 8- класса под названием «Исатай Тайманұлы бастаған ұлт- азаттық көтеріліс (1836-1838 ж.ж.)» мы уже говорили. Мы можем твердо сказать, что эта карта, кроме путаницы, учителям истории и учащимся ничего не дает, поэтому она не может служить как наглядное пособие по данной теме. Следует сказать и

об атласе “История Казахстана 19-го века” под редакцией главного редактора Е.Ж.Жумаханова, изданного в г. Алматы в 2005г. Хочется обратить внимание учителей истории на огромное значение данного атласа для учащихся 8 класса.

На 5 странице этого атласа дана карта восстания под названием “Восстание под предводительством Исатая Тайманова”(1836-1838гг). По нашему мнению, составителем карты в учебнике для 8 класса и атласа является один и тот же автор, так как ошибки, указанные нами в карте учебника, повторяются и в карте атласа. Например, карта имеет заголовок “Восстание под предводительством Исатая Тайманова” но, на ней изображен портрет Махамбета Утемисова. На наш взгляд, на карте следовало поместить (или не помещать вовсе) портреты обоих руководителей восстания.

Учителя истории могут предложить учащимся ряд художественных альбомов, выпущенных в честь празднования 200-летия одного из руководителей восстания пламенного поэта - Махамбета Утемисова. Также в честь юбилея М.Утемисова вышли из печати многотомные исследования и документальные материалы. К примеру, издательство «Олке» в 2003-2004г.г. выпустило «Махамбет кітапханасы» («Библиотека Махамбета») из 20 томов, издательство «Арыс» в 2003-2004г.г. выпустило «Махамбет әлемі» («Мир Махамбета») из 20 томов. Издательством «Дайк-пресс» выпущен сборник документов и материалов. «Букеевской Орде-200 лет». Учителя истории могут ознакомиться с материалами, касающимися восстания.

Учителя также могут использовать документальные фильмы. Например, мы можем рекомендовать такие фильмы, как «Махамбеттің ізімен» («По следам Махамбета») А.Ламашева, «Махамбет» Ж.Жетруова, а также «Мінгені Исатайдың Ақтабан-ай» А.Сараева.

В ходе преподавания этой темы учителям - историкам также рекомендуется использовать учебную карту «Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған халық-азаттық көтеріліс (1836-1838 жылдар). (В переводе «Народно-освободительное восстание под предводительством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова в 1836-1838г.г.»), разработанную автором этих строк.

Вначале на карту были занесены озеро Жалтыр и местечко Жанбай. Внутренней Орды, где впервые расположился Букейхан. Затем местечко Манаш, где в марте 1836 года произошло первое столкновение, после него вносились пески Бекетай, Жаманкум, Теректикум, Мынтобе, Найзашагыл. На карте нашло отражение и Тастобе, где происходил последний бой мятежников с царскими войсками под руководством подполковника Геке 15 ноября 1837 года. Здесь можно увидеть места, где родились и умерли Жангирхан, Исатай, Махамбет, Даулеткерей, Курмангазы и многие другие. И здесь можно заметить, что в прежнюю карту «Восстание в Букеевской Орде в 1836-1837 годах» Е.Бекмаханова и Л.Бекмахановой в учебнике «История Казахской ССР» внесено более 30 дополнений.

Я бы хотел отметить, что показать весь путь мятежников под предводительством И.Тайманова и М.Утемисова, начиная с перехода на утро 13 декабря 1837 года через реку Урал на азиатскую сторону к Младшему жузу,- задача сложная. И это было сделано на основании имеющихся архивных данных и исследований. Благодаря умелым организаторским способностям, как мы отмечали ранее, Исатай и Махамбет смогли меньше чем за полгода собрать в свои ряды более 3000 сарбазов по всему Младшему жузу. И главной причиной того, что именно столько джигитов поддержали батыров было то, что все они были против колониальной политики царского правительства и осуществляющего этот режим в краю султана Баймагамбета Айшуакова. На карте указаны места походов мятежников под предводительством Исатая Тайманова и Кайыпкали Есимова.

В ходе ознакомления с данным наглядным пособием учащиеся видят основные очаги восстания, охватившего весь Западный Казахстан, ныне такие области, как Атырау, Актобе, Мангистау и Западный Казахстан. Необходимо учителям-историкам обратить особое внимание учащихся на то, что в борьбе против колониального режима большую роль сыграли местные жители Манаша, Бекетайских песков, Жидели, Орды, Тастобе (ныне-Тасоба-авт.), Тайсойгана, Желтау, Донызтау, Иманкары, Оймауыта, Акбулака и других местностей. Если так, то, безусловно, этот труд вносит

определенную лепту в воспитание подрастающего поколения в духе патриотизма и любви к Родине.

Начиная с 2004-2005 учебного года Министерство образования и науки Республики Казахстан приняло решение об использовании этой карты как дополнительное наглядное средство к учебнику «История Казахстана» для учащихся основных и средних школ, лицеев, гимназий, специальных средних и высших учебных заведений. И в Приложении №4 к приказу №6 от 6 января 2006 года Министерством образования и науки данная карта внесена в Перечень учебников, учебных и наглядных пособий для каждой области. На сегодня издательство «Мектеп» города Алматы ждет заказ от областных департаментов на выпуск в свет этой карты. И теперь речь идет о том, чтобы Департаменты образования областей смогли изготовить в издательстве «Мектеп» это наглядное пособие. Поэтому убедительная просьба к Департаментам образования уделить этому вопросу должное внимание.

Все это дает возможность расширить знания, понять и оценить исторические события того времени, ту неразрывную связь поколений, которая в свою очередь рождает и благотворно влияет на воспитание у нынешнего поколения духа патриотизма.

г) Литература, используемая в ходе преподавания темы.

1. Досмухамедов Х. Исатай-Махамбет. Алматы, 1991
2. «История Букеевского ханства 1801-1838г.г.». Документы и материалы. Алматы, 2002
3. История Казахстана. Том III, 2002
4. История Казахстана. Издательство «Мектеп». Алматы, 2004
5. Кенжалиев И. Исатай – Махамбет. Алматы, 1991
6. Материалы межрегиональной научно-практической конференции «Проблемные вопросы истории Западного Казахстана». Гурьев, 1991
7. Материалы международной научно-практической конференции «Махамбет – немеркнущий дух мужества и свободы», посвященной 200-летию Махамбета Утемисова (12-14 сентября 2003 года) т.т I,II,III – Атырау - 2003
8. Народно-освободительное движение казахов в 1836-1838г.г. Документы, материалы, статьи. Алматы, 1992

9. Республиканский фонд «Арыс». Серия «Мир Махамбета» 20 томов Алматы, 2003-2004г.г.
10. Республиканский фонд «Махамбет». «Библиотека Махамбета» 20 томов. Алматы, 2003-2004г.г.
11. Республиканский фонд «Арыс». Серия «Личность». Исатай Тайманулы. Сборник. Алматы, 2004г.
12. Республиканский фонд «Арыс». Серия «Личность». Махамбет Утемисулы. Сборник. Алматы, 2004г.
13. Сарай А. Исатай – Махамбет тарихы. Алматы, 1997
14. Шамгонов А. Исатай Тайманұлының ұрпақтары. («Потомки Исатая Тайманова»). Атырау, 2001
15. Энциклопедия «Атырау». Алматы, 2000
16. Вестник Атырауского государственного университета им. Х.Досмухамедова. 2005, №2
17. Журнал «Жулдыз». 2003, №1
18. Журнал «Қазақ ордасы». 2003, №4
19. «Атырау» 19.03.1996
20. «Атырау» 28.10.2004
21. «Атырау» 24.04.2006
22. «Қазақстан мұғалімі» 02.09.2005
23. «Прикаспийская коммуна» 28.10.2004
24. «Учитель Казахстана», 09.11.2006
25. Вестник Атырауского государственного университета им. Х.Досмухамедова. 2006, №1

Приложение

Документ №1

В каком году родился Махамбет?

По решению ЮНЕСКО в 2003 году на международном уровне будет отмечаться 200-летие великого казахского поэта Махамбета Утемисова, духовного вождя национально-освободительного восстания 1836-1838 годов под предводительством Исатая Тайманова. Поэта-батыра, посвятившего равенству казахов свои свободолюбивые песни и до последней капли крови сражавшегося за свободу своего народа. До сегодняшнего дня существуют источники, в которых год рождения Махамбета указан по разному. В данной статье мы собираемся затронуть именно эту проблему. Итак, когда, точнее, в каком году родился Махамбет?

Во многих научных изданиях год рождения поэта-бунтаря указывается как 1803-й, а в некоторых книгах утверждается, что М. Утемисов родился в 1804 году.

Доктор исторических наук, профессор Е.Бекмаханов в своей монографии «Очерки истории Казахстана XIX века», изданной в 1966 году, пишет, что поэт родился в 1803 году. И в III томе «Истории Казахской ССР», увидевшей свет в 1979 году, год рождения М.Утемисова датируется 1803 годом. Также доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК М.Козыбаев в «Краткой энциклопедии Казахской ССР» от 1984 года пишет о том, что великий певец освободительной борьбы Махамбет Утемисов родился в 1803 году. Исследователь биографии Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова И.Кенжалиев в вышедшей в 1991 году книге «Исатай-Махамбет» доказывает тот факт, что Махамбет родился именно в 1803 году. Этому мнению придерживается и лауреат Государственной премии, писатель А.Сарай в своем исследовательском труде «Истории Исатая и Махамбета». И в энциклопедии «Атырау», изданной в 2000 году, годом рождения поэта называется 1803-й. Такого мнения придерживаются и литераторы Б.Коркытов, К.Сыдыков и другие.

На какие же документы ссылаются все эти авторы? Основным источником исследователей являются архивные материалы. В фондах Центрального архива Республики Казахстан собрано немало данных

относительно биографии акына. В том числе и те, которые указывают точный год рождения Махамбета Утемисова.

7 мая 1836 года хан Букеевской орды Жангир распространяет слух о том, что чабана Кушика Жапарова убил Махамбет. Об этом же он докладывает в своем рапорте Оренбургской пограничной комиссии. Далее этот документ попадает в руки генерал-губернатора В.А. Перовского. В связи с этим случаем создается следственная комиссия, которая обосновывается в Новопокроховинске, что недалеко от города Гурьева. Там же в 1836 году 8 ноября и 10 декабря Махамбет следователям дает следующие показания (дается в оригинале): “Меня зовут Мухамед, сын Утемисов, от роду себе 33 года. Веры магометанской. Грамоте по-татарски знаю и по-русски говорить и писать немного умею...”

Следовательно, если в 1836 году Махамбету было 33 года, то получается – он родился в 1803 году. Вот этого факта придерживаются вышеперечисленные авторы, доказывая, что Махамбет Утемисов родился в 1803 году. Этим и обосновано решение ЮНЕСКО о праздновании в 2003 году 200-летия Махамбета Утемисова.

Другая точка зрения заключается в том, что Махамбет родился в 1804 году. Надо сказать, что придерживающиеся такого мнения также аргументируют свои исследования архивными данными.

Тут дело в нижеследующем. 7 марта 1841 года в местечке Дуанбасы, на побережье Урала, в ауле Каратокай Бериш неожиданно арестовывают Махамбета и доставляют в город Гурьев. Оттуда, заковав в цепи, его отправляют сначала в Уральск, затем 17 марта сажают в тюрьму ордонансгауз, что в Оренбурге. В тюрьме записывают все данные Махамбета: рост, возраст, особые приметы. В этом документе было написано следующее: «Возраст 37 лет, рост 2 аршина 5,5/3 вершка (168,7 см), волосы, брови, усы, борода черные, лицо чистое, смугловатый, глаза – карие...» (Оренбургский областной государственный архив. Фонд 6, опись 10, дело 137). Это можно объяснить тем, что Махамбет, несмотря на то что он родился в 1803 году, по той простой причине, что в марте 1841 года ему не было еще 38 лет, указал свой возраст как 37 лет. Придерживаясь этих фактов, некоторые ученые, отняв 37 от 1841, стали называть годом рождения Махамбета 1804-й. Впоследствии эта дата входит в исследовательские труды историков и литературоведов и становится научным документом. Но здесь необходимо принять к сведению, что

М. Утемисов родился не конкретно в марте, а где-то в период с марта по ноябрь 1803 года.

Подытоживая все вышеизложенные доводы, мы приходим к выводу, что идеолог национально-освободительного восстания под руководством Исатая Тайманова Махамбет Утемисов действительно родился в 1803 году.

Амангельды Шамгонов,
доцент Атырауского государственного университета
им.Х.Досмухамедова, член областной комиссии по проведению 200-
летнего юбилея Махамбета.
«Казахстанская правда» 15.02.2002г.

Документ №2
1812 г. марта 18 – О назначении Исатая Тайманова
старшиною рода берш.

Подвластному мне бершего рода почтенному старшине Исатаю Тайманову дал я сие вольное письмо о том, что ведомственными ему киргизцами позволяю я иметь зимовое кочевье при берегах Каспийского моря, между кордонов Кокоревского летнего поста Кулпинского, разумея от степной дороги и до самого моря, где он за лучшее находить будет, как для себя, равно и для киргизов, ему подлежащих. Каковую раскочевку киргизов сих передаю я на его Тайманова попечительность и волю. Кроме же его Тайманова с киргизцами, которые состоят под его распоряжением, прочих родов киргизцам я на сих местах кочевать не позволяю, и со стороны кордонных начальников в оном ему Тайманову препятствия никакого не чинить. Посему случаю прошу Астраханской и Оренбургской губерний начальников, также и по кордонным линиям Каспийской и Уральской командиров ни в чем притеснения ему Тайманову не чинить, а в случае в чем-либо надобности оказывать ему законное пособие. Которое письмо даю я старшине Исатаю Тайманову единожды и навсегда.

В уверение чего хан Букей Нуралиханов предлагаю именную свою печать.

ЦГА РК, ф.4, оп. 1, д. 1974, л. 221 и об. Перевод.

Документ №3

1837г., ноября 16. – Предписание оренбургского губернатора В.А.Перовского подполковнику К.К.Геке о награде за поимку Исатая Тайманова.

В дополнение к наставлениям, которыми вы снабжены для восстановления в орде спокойствия и для прекращения злодейств, производимых разбойником Исатаем Таймановым, поручаю вашему выскоблагородию объявить ордынцам, что тому, кто поймает и доставит к вам этого разбойника, будет выдано 500 серебряных рублей (целковых), но если бы Тайманов при поимке оказал сопротивление, угрожающее опасностью для жизни поимщика, отчего последний, защищаясь, вынужден был бы убить его, то случай таковой по силе XV тома Свода законов уголовных, статьи 859 не может быть поставлен поимщику в вину, а сверх того, таковому будет выдана половина суммы, назначенной за доставление разбойника Тайманова живого.

Подписал генерал-адъютант Перовский.

Верно: в должности столоначальника Нагибин.

ЦГА РК. ф. И-4, оп. 1, д. 1963. л. 263. Копия.

Документ №4

1837г., ноября 24. – Предписание военного министра графа А.И.Чернышева оренбургскому военному губернатору В.А.Перовскому с повелением императора Николая I о скорейшем подавлении восстания во Внутренней орде.

По докладу государю императору отношения вашего превосходительства от 12-го сего ноября за №1443², его величество высочайше повелеть соизволил, дабы ваше превосходительство приняли решительные меры к скорому прекращению беспорядков возникших между ханом Внутренней орды и одним из тамошних старшин Таймановым.

Вместе с тем его величеству благоугодно было повелеть, дабы вы, милостивый государь, представили соображение о мерах, которые считаете нужными для прекращения подобных беспорядков на будущее время, если б они могли вновь возникнуть.

Высочайшую волю сию имею честь сообщить вашему превосходительству.

Военный министр, генерал-адъютант граф Чернышев.

ЦГА РК, ф. И-4, оп. 1, д. 1963. л. 457 и об. Подлинник.

Документ №5

1838 г. августа 26. – Отношение Бизянова к хану Джангиру о суде над Яхъею Исатаевым

По рассмотрении военно-судного дела, произведенного в войсковом военном суде над киргизом Внутренней орды Яхъей Исатаевым, оказался он виновным в сообществе с разбойником Исатаем Таймановым в производимых им разбоях и в побеге с ним за Урал.

За каковые поступки господин командир Отдельного Оренбургского корпуса изволил определить: подсудимого Исатаева наказать шпицрутенами, прогнав через двести пятьдесят человек три раза и потом отослать в крепостную работу в Денаминд (вероятно, Динабург) на три года, по истечении коих отдать в солдаты, буде годным окажется, в противном случае сослать в Иркутскую губернию на поселение.

Имение его, если по розыску окажется, продать с аукциона и вырученными деньгами удовлетворить обиженных грабежом.

Полковник Бизянов

ЦГА РК, ф. 78, оп. 1, д. 93, л. 99 и об. Подлинник.

Документ №6

Исатай – человек-метеорит

Национальный герой казахского народа Исатай Тайманов был предводителем народно-освободительного восстания проходившего в период с 1836-38 гг. на территории Бокеевской (Внутренней) Орды и в западной части Младшего жуза. Исатай Тайманов является четвертым потомком знаменитого Агатай батыра (Агатай – Бокай – Бегали – Тайман – Исатай), имя которого стало своеобразным гимном рода Берш за проявленную отвагу в войне с калмыками. Мать Исатая происходит из рода Есентемир, отделение Тагашы.

Родился Исатай Тайманов в 1791 году в местности под названием «Тайман жалы», сегодня это является территорией Кызылкогинского района Атырауской области. Большое влияние на становление молодого Исатая как личности оказал младший брат его отца Жабал Бегалин. 18 декабря 1808 года сыновья Бегали - Тайман и Жабал прошли через реку Урал мимо Баксайского военного укрепления и перешли под крыло хана Бокея. Последний в 1812 году, заметив рассудительность и здравомыслие молодого Исатая, его организаторские способности и авторитет среди народа сделал 21-летнего юношу старшиной рода Берш и отдал под пастбища пять плодородных островов северного побережья Каспийского моря – Каракамыс, Кюйгин, Колденен, Байсары, Кемели (их развалины находятся на территории Исатайского района Атырауской области - автор).

12 ноября 1814 года генерал-губернатор Оренбурга Г.С.Волконский подписывает документы о назначении Исатая

старшиной. Молодой, с несомненными ораторскими и организаторскими способностями, при этом последовательный в своих действиях справедливый Исатай становится объектом людской зависти. По клевете и доносу недоброжелателей в 1818-1819 годах Исатая заточают в сарайчикскую, а в 1824 году в оренбургскую тюрьмы, но в конце-концов власти вынуждены будут его освободить не найдя никаких доказательств вины. Притесняемый ханами, султанами, биями и на худой конец Карауылкожа Бабажановым простой народ начинает спланиваться вокруг молодого предводителя. В 1833 году Жангир хан передает дарованные некогда им самим плодородные земли Исатая Карауылкоже, а аулы Тайманова переселяет на скудные и бедные пастбища Мынтобе.

В 30-х годах 19 века Жангир хан начинает отдавать общественные земли в частные владения. Вначале эти обширные территории, в виде особенной ханской милости, получали угодливые султаны и бии, а также их родня, позже эти земли начали продавать богачам. Для общественного пользования осталась только одна третья часть. Эти обстоятельства, еще больше повысило недовольство крестьян. О постоянном гнете Жангир хана и местных феодалов не раз писал в своих жалобах оренбургской пограничной комиссии, и даже самому губернатору Исатай вместе с группой старшин-единомышленников. Но никаких ответных действий не последовало. Уставший от различных налогов, поборов, притесняемый царскими войсками и местными феодалами безземельный и обездоленный народ, взяв в свои руки оружие, решил восстать. Это было народно-освободительное восстание 1836-1837 гг.

под предводительством старшины Бокейского ханства (Внутренней Орды) Исатая Тайманова и поэта-буревестника Махамбета Умемисова. Цель восстания – прекращение узурпаторской деятельности Жангир хана, улучшение положения крестьян, смещение власти жестоких биев, таких как Карауылкожа, Балкы Кудайбергенов и, наконец, справедливое решение земельного вопроса. Сигналом к восстанию послужил случай, когда 24 марта 1836 году 800 вооруженных людей Карауыл Бабажанова окружили аул Исатая Тайманова, который находился недалеко от поселения Манаш (ныне территория Исатайского района - автор). Но, Карауылкожа не посмел атаковать вышедших на встречу 200 воинов Исатая и, развернувшись, уехал восвояси. Весть о том, что бесчинствовавший ранее, не зная предела, Карауылкожа развернул войска, быстро облетела Бокейское ханство. Недовольные политикой Жангир хана и его окружения люди все больше примыкают на сторону Исатая. Прибывающих джигитов обеспечивают лошадьми, провизией и оружием. Исатай Тайманов становится предводителем не только объединенного одной идеей гражданского сообщества, но и военной организации, имеющую четкую дисциплину. Именно эту ситуацию обрисовал в своем донесении хану султан М.Шокин, написав, что восставшие крестьяне стали неуправляемый как республика. 16 сентября 1837 года свыше 200 лучших сарбазов-воинов под предводительством Исатая нападает на аул ненавистного Карауылкожа Бабажанова. Захваченное добро они раздают обездоленным крестьянам. 17 ноября восставшие беру штурмом аулы Б.Кудайбергенова, султана М. Шокина, потихоньку подбираясь к

сердцу ханской ставки – Жаскусу Наконец, в конце октября 1837 года Исатай вместе с 2.000 сарбазами окружает ханскую ставку. Здесь Исатай Тайманов ведет долгие и безрезультатные переговоры с посланниками хана, а позже и самого Геке. Махамбет, Уби, Сегизсери и другие батыры предлагают сравнить ханскую ставку с землей, но спокойный и осторожный Исатай не соглашается на их уговоры. Он прекрасно понимал, что притеснения народа одним убийством хана не закончится, за Жангир ханом стояла царская власть с ее мощной карательной армией, и противостоять этой силе не было смысла. Единственно правильное решение Исатай видел в достижении соглашения с ханом, он надеялся, что тот, видя масштабы народного недовольства, пойдет на уступки. Если вспомнить уроки истории 80-90-х годов 18 века, когда восстание под предводительством Сырыма Датова хоть и привело к побегу хана Нуралы и убийству Есим хана, но главной своей цели – улучшение положения крестьян не достигло, становится понятна и осторожность Исатая, и его мудрое провидение – сохранить народ целым.

Это подтверждает тот факт, что сразу после осады ханской ставки царское правительство незамедлительно посылает военный отряд для освобождения Жангир хана. Долгие переговоры с подполковником Геке Исатай вел, преследуя, скорее всего, несколько целей: протянуть время и не вступать в кровопролитную борьбу с вооруженными войсками до наступления зимы, а дальше перейти по замерзшему покрову на восточную сторону Младшего жуза.

Жангир хан начинает просить военную помощь у Оренбурга и Астрахани. В ответ генерал-губернатор В.А.Перовский посылает во Внутреннюю Орду карательный военный отряд во главе с подполковником Геке. К ним из Астрахани подтягивается и стрелковый отряд подполковника Алиева. Решающая битва между вооруженными войсками Геке и повстанцами происходит 15 ноября 1837 года в местности Тастобе (на территории нынешнего Курмангазинского района – автор). Несмотря на проявленную отвагу повстанцев, исход сражения решили пушки, их мощные взрывы заставили сарбазов Исатая отступить. В этом сражении погибают жена Исатая Мылкым и сын Акай.

Самого предводителя восстания взять в плен солдаты не смогли, поэтому власти объявили награду в пятьсот рублей серебром тому, кто возьмет Исатая живым, а за мертвую голову предлагалась лишь половина этой суммы. Всегда найдутся друзья готовые на предательство, в смутные времена и ближайшие соратники Степана Разина и Емельяна Пугачева выступали в роли Иуды за пресловутые тридцать серебряников. Но решиться предать Исатая не посмел никто, как бы не была велика сумма вознаграждения. Наоборот, народ помогал его войскам, доставляя провиант и лошадей. Даже оставшись без коня, сражаясь пешими, сподвижники не оставляли своего вождя.

В конце ноября 1837 года эхо восстания крестьян Бокеевской Орды донеслось через бескрайнюю степь и до столицы Российской империи – Санкт-Петербурга. Тогда император Николай 1 отдает

приказ о жестоком наказании мятежников вместе с их «главным бунтарем».

Поняв, что для дальнейшего продолжения борьбы пока возможностей нет, 13 декабря 1837 года ранним утром воспользовавшись сильной бурей Исатай при помощи своего старого друга Курака Маябасова вместе с 37 другими сподвижниками выходят через Сарытогай и Жаманкала (нынешнее село Махамбет – автор) к восточной части Урала и уходят в Младший жуз. Теперь, колыбелью второго этапа восстания становится Младший жуз.

Здесь Исатай Тайманов вместе с небольшой группой единомышленников, среди которых был и легендарный Махамбет, объезжают все селенья, рассказывая народу о многочисленных бесчинствах царских ставленников - ханов и султанов и призывают крестьян взять в руки оружие и защитить свою свободу и земли. С этой целью он объединяет силы с султаном Кайыпкали Есимовым. Исатай объединяет народ на борьбу с произволом, используя не только организаторские качества, но и благодаря способностям профессионального дипломата. Например, между родом алим и мангистаускими адайцами, основными участниками восстания существовала многолетняя ссора. Исатай выступил их примирителем. Подобные распри существовали между мангистаускими адайцами и туркменами. Для того, чтобы обеспечить крепкий тыл поднявшихся на восстание адайцев Исатай провел переговоры с туркменами и добился их перемирия. Так к исатайским повстанцам присоединились сарбазы таких известных в народе батыров, как

Ж.Тленшиев, би Ж.Куланов, а также 3000 человек представителей родов адай, шеркеш, таз, шомекей, табын, кете и др.

Летом 1838 года повстанцы под предводительством Кенесары Касымова берут путь в направлении Младшего жуза. Испугавшись возможного слияния двух фронтов национально-освободительного движения, царская власть начинает предпринимать более активные действия для подавления волнения крестьян. В начале июля 1838 года генерал-губернатор В.А.Перовский направляет против Исатая армию полковника Геке, вооруженную пушечными снарядами. Одновременно из военного укрепления Горск вместе со своим отрядом движется в направлении западной части Младшего жуза и султан Баймаганбет Айшуаков. 12 июля 1838 года на берегу реки Акбулак царская армия берет в осаду ничего не подозревающего Исатая и его 500 сарбазов. Несмотря на численное превосходство сил противника, повстанцы сразу решают атаковать, предпочтя бегству славный бой. В битве воины Исатая продемонстрировали бесстрашную отвагу и героизм, но победа всегда достается тем, на чьей стороне гремят пушки. От пушечных снарядов погибает много людей, осколком ранит коня Исатая и он продолжает сражаться пешим. В конце солдаты царя убивают батыра выстрелом, а позже срубают его голову. Вместе с Исатаем на поле битвы погибает и его сын Оспан. Жизнь другого сына Исатая 14-летнего Досмаганбета, сражавшегося, несмотря на юный возраст, бок о бок рядом со своим отцом, спасает Махамбет на резвом скакуне. После гибели Исатая восстание прекращается.

Несмотря на поражение, данное восстание под предводительством Исатая Тайманова оставило глубокий след и послужило толчком для дальнейшего развития западной части Казахстана в составе Российской империи. К примеру, установили предельную норму поборов и налогов, царской власти пришлось также считаться с мнением старшин казахских аулов, которые поддержали восстание, наконец, во Внутренней Орде быстрее пошел процесс искоренения ханской власти.

На долю Исатая Тайманова выпало много опасных ситуаций и житейских тягот, которые он стойчески выдержал, всю сознательную жизнь вплоть до последнего вздоха он провел в порыве борьбы с угнетателями своего народа. Только Исатай смог повести многих за собой, отмечал Х.Досмухамедов. Русский журналист Н.Савичев писал, что спокойный черный небосвод безмолвного мира иногда нарушают удивительно яркие, удивляющие всех метеориты. Таким пламенным метеоритом стал Исатай.

Имя предводителя казахских крестьян навсегда останется и в памяти нашего народа. В Хобдинском районе Актюбинской области на месте сражения, где погибли Исатай батыр и его сын Оспан благодарные потомки установили памятник. Монумент батыру установили также в Аккистау – это центр Исатайского района Атырауской области. Его имя носит атырауская городская средняя школа и улица, а также средняя школа в поселке Жумыскер. В местности «Тайман жалы», где родился Исатай Тайманов, есть мемориальная доска, а в селе Аккистау открыт мемориальный музей, посвященный батыру. В сентябре 1991 года 200-летие Исатая

Тайманова отмечали в республиканском масштабе. К этому юбилею были приурочены и проходившие в городах Алматы и Атырау научно-практические конференции, организатором которых стала Академия наук Казахской ССР. Об Исатае и его потомках на киностудии «Казахфильм» имени Ш.Айманова был снят документальный фильм под названием «Мінгені Исатайдын Ақтабан-ай».

Потомки народного героя Исатая Тайманова сегодня живут в Исатайском, Махамбетском, Курмангазинском районах Атырауской области, а также в городе Атырау. В последние годы стало известно, что потомки сына Исатая – Досмаганбета проживают в городе Астрахань.

Во время Великой Отечественной войны потомки батыра с такой же доблестью и отвагой, как их знаменитый предок защищали свою Родину, бесстрашно сражаясь с фашистскими оккупантами.

Дело Исатая Тайманова навсегда останется в памяти его благодарных потомков.

Амангельды Шамгонов,

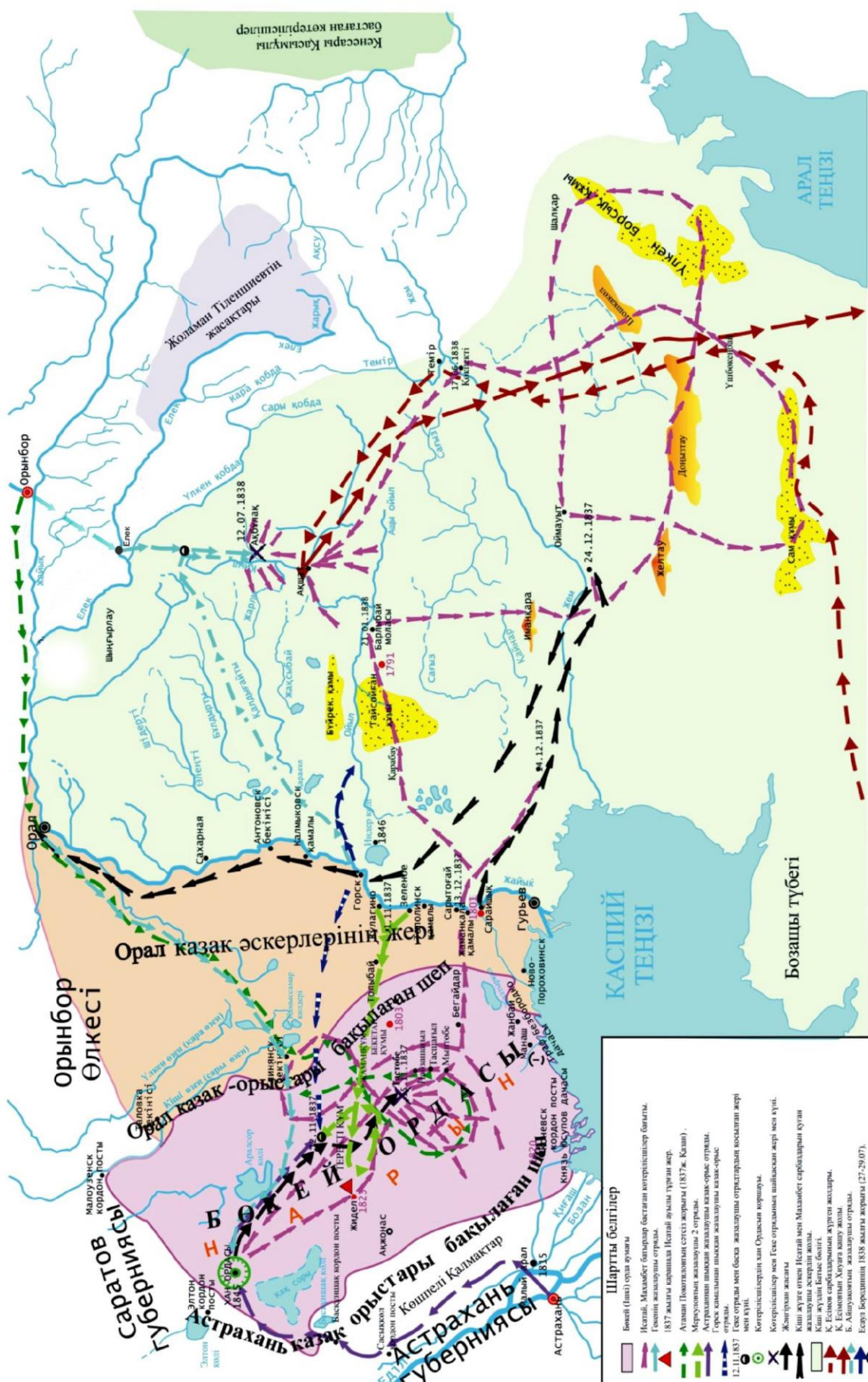
профессор Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова

Прикаспийская коммуна 2009 г.

Содержание

Введение.....	58
I часть. Народно - освободительное восстание под предводительством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова (1836-1838гг.).....	60
II часть. Вопросы изучения восстания в 8-х классах основных и средних школ.....	72
а) Содержание темы в учебнике.....	72
б) Ошибки и упущения в содержании темы.....	75
в) Наглядные пособия и документальные фильмы к теме.....	78
г) Литература, используемая в ходе преподавания темы.....	80
Приложение.....	82

ИСАГАЙ ТАЙМАНУҒЫ МЕН МАХАМБЕТ ӨТЕМІСҰЛЫ БАСТАҒАН ХАЛЫҚ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС (1836-1838 ЖЫЛДАР)

Шартты белгілер

- Бөкей (Исатай) ауылы
- Исатай, Махамбет билерлер бастаған көтерілісшілер бастағы. Гессены жалауына отырды.
- Атаман Покотловтың сүтсіз жорты (1837ж. Қазан).
- Меруованың жалауына 2 отряды.
- Астрахандың шығыс жағалауына казак-орыс отряды.
- Орыс отряды мен бекініс жалауына орталықтан қосылған жері.
- 12.11.1837
- Көтерілісшілердің қан Орыстан көшіруі.
- Көтерілісшілер мен Гессе орталығын шығысқа итеріп алу.
- Жаштардың жалғасы
- Кіші жүзге өткен Исатай мен Махамбет сарбаздарының құтанып қалуына себеп болды.
- Қызылшандың бекінісі.
- К. Есетов сарбаздарының жүрген жолдары.
- К. Есетовтың Хулуай кіші жолы.
- Б. Апышевтің жалауына отырды.
- Еуроп Борсичінің 1838 жылғы жорты (27-29.07).
- Сүгіршина И. Тайманұлы басырған 5 арал.
- 1791, 1801, 1803, 1815, 1820, 1822, 1838, 1845, 1846 - И. Тайманұлының жорты.
- Жұрттың қосындысы. Бұрынғыдан қалғандарының қосындысы.
- Жұрттың қосындысы. Бұрынғыдан қалғандарының қосындысы.
- Махамбеттің өлген аяқтары мен жерлері.

Автор: А. Шамғонов (Атырау мемлекеттік университеті)

АМАНКЕЛДІ ШАМҒОНҰЛЫ

Аль-Фараби (С.М.Киров) атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетін бітірген. 1968-жылдан 2008-жылға дейін бұрынғы Гурьев педагогика институтында, қазіргі Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінде оқытушы,аға оқытушы, доцент қызметтерін атқарды 2008 жылдан осы университеттің профессор. 1970 - 2000 жылдары студенттердің “Ата- мекен” атты ғылыми- өлкетану бірлестігін басқарды. Қазақстан Республикасы ағарту ісінің үздігі, Ыбрай Алтынсарин атындаға медальдің иегері. Халықаралық “Қазақ тілі” қоғамы Х.Досмұхамедов атындағы сыйлығының, Атырау облысы әкімінің арнайы сыйлығының, облыстық Жастар комитеті сыйлығының иегері. Атырау облысы әкімдігі мен облыстық маслихаттың Құрмет грамотасымен және Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Құрмет грамотасымен марапатталған. Республикалық тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау қоғамының құрметті мүшесі. Қазақстан тарихы және мәдениеті кафедрасының құрметті профессоры.

